

Catalan Humanism. A Brief Introductory Note

Julia Butiñá i Jiménez
UNED

Antonio Cortijo Ocaña
University of California

This collection of articles is closely related both in scope and purpose to Cortijo & Jiménez Calvente's *Humanismo español latino (La corónica, 37.1, 2008)*. Like the authors, we believe that there is a need for more detailed research into the introduction of Humanism in the Iberian Peninsula "a fin de poder calibrar con mayor precisión el alcance y novedad de la Literatura, ahora sin adjetivos, de este período" (Cortijo & Jiménez 12). These 'first steps' represent the initial reception of Italian literary novelties in the 14th century and (although with peculiarities relevant to the different vernacular languages) they offer a *humus* common to all the regions of the Iberian Peninsula. In the case of Catalan Humanism, we are obliged to take into consideration the existence of a plurilingual world of reference, which includes the Latin, Catalan, and Castilian languages. In addition, because of the similarities between our topic of studies and that of the introduction by Cortijo & Jiménez, we will frequently refer our reader to that introduction in order to insist on the relevance of that abovementioned *humus*.

Despite the title of this volumen (*Catalan Humanism*), Neolatin literature will not be excluded from our perspective, although we have chosen the general title 'Humanismo Catalan' as a tribute to Rubió i Lluch, who used it for the first time in the 19th century. For instance, the article by Gabriel Ensenyat (intent upon the reception of Humanism in the Balearic Islands) pays attention to the relatively small number of scholars involved in the reception of Humanism in the Balearic Islands and to their productions, both in Latin and Catalan.

The most important milieu for the production of works in Latin was the court of Alfons V the Magnificent, due among other reasons to his large library. Badia i Margarit, who considers this court and its literary productions the end of the classical period of Catalan literature, analyzed the *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagessívols* (1999)¹ and considered Pere Miquel Carbonell as its most likely author, a humanist from Barcelona with contacts with the Magnificent's literate circle (although he never traveled to Italy). The *Regles* consist of a list of grammatical errors and is influenced by the contemporary debate on the *questione della lingua*. The work is then highly representative of the literary atmosphere of Naples and of the *litterarum aviditas* of Carbonell, who is the author of a large collection of letters and of

¹ In particular we refer the reader to the chapter entitled *La llatinització dels esperits* –which includes *Els humanistes i les llengües vernacles* and *Els humanistes de les terres de llengua catalana*–, and *Els filòlegs i els esforços per rehabilitar el vulgar*, all of them extremely relevant to our topic of studies.

Chròniques d'Espanya where he thanks the Magnificent for having freed the court from the previous barbaric situation regarding cultural matters. This reference to a 'barbaric situation' is in fact similar to the famous opinion by Beccadelli in his biography of the Magnificent (*Dels fets e dits del gran rei Alfons*, translated in the 15th Century by Jordi de Centelles) when he regrets the lack of *studia latinitatis* in Spain:

Als criats seus, naturals d'Espanya, desviats e apartats de tot estudi d'eloqüència, com aja cinch-cens anys que de ornament de doctrina aquella pàtria fretureje... lo gran rey los hi enduÿa a saber y estudiar lo digne ornament de la sciència. Car los bàrbaros e grossos d'enteniment, doctrina elegant los reforma. (87)

Conde Salazar deals in her article ("La obra y la biografía de Julio César en los *Paralipomenon Hispaniae Libri X* de Joan Margarit") with one of the literary genres most praised by humanists and very much appreciated by the Magnificent himself: history. Conde studies *Paralipomenon Hispaniae libri X* by the bishop of Girona, Joan Margarit, and in particular book IX, a "biografía de César con especial hincapié en los episodios de la guerra civil entre César y Pompeyo que tuvieron lugar en España". In fact, the bishop is "ejemplo válido de la asimilación de los métodos de la historiografía humanista en la Península;" in addition, he is –together with Alfonso de Palencia (Coroleu 297-8; Tate)– a figure "muy próxima al movimiento humanista." Margarit achieves great mastership (prior to similar achievements by Bruni or Nebrija) in his selection of classical (Pliny, Mela, Livius, Caesar, Florus, etc.) and contemporary authors, the "más apropiados para cada uno de los temas que trata, declarando en cada momento cuál es el elegido por lo que resulta generalmente bastante fácil identificar sus fuentes". Conde pays particular attention to Margarit's use of his sources and finds that *Paralipomenon* provides an "esquema basado en el *De gestis Caesaris* de Petrarca." The originality of Margarit's work lies in the author's literary selections (the *Commentaries* by Caesar, the *Historiae aduersus paganos* by Orosius, the *De bello Hispaniense* by Celsus, etc.) and in the way he includes them in his own work.

When considering those literary genres particularly influenced by Latin literature (see Cortijo & Jiménez), there are numerous similarities between Catalan humanism and that of other vernacular literatures. We would like to mention another article by Matilde Conde (1996), similar to her contribution to this collection of essays, where the author also paid attention to the epistolary genre and to 'works' which could be catalogued as 'chancery' or 'official' documents. Ruiz Calonja had already analyzed the prologues of these 'official' documents more than 50 years ago concluding that many of the remarks included in these documents were representative of the authors' humanistic tendencies. There was at that time –through a variety of *modus scribendi*– a desire to write in a language as 'noble' as Latin and to write works that could *emulate* Classical Antiquity and could be destined to remain for posterity.

When comparing Catalan and Castilian letters regarding the influence that Humanism might have had on both, it is important to recognize the many similarities and differences between them. Among the latter, we could mention the early appearance in Catalan of a genre destined to become of paramount importance in all Romance languages: an extensive prose narrative (the *novel*). Nevertheless, it seems that this genre appeared in Catalan letters without having been influenced by Latin sources, for the authors of the first *novels* such as *Curial e Güelfa* and *Tirant lo Blanc* seem to not have been influenced by Latin literature. It would be appropriate to think rather of a creative adaptation of Italian sources such as sentimental narratives, poetic fictions, histories, etc. (Butinyà 2005). In addition, we could also see the connections between these prose narratives and the Castilian genre of the *novela sentimental*, which in turn offers similarities with some Catalan *novel·letes sentimentals* and with some Italian *novelle* (Cortijo Ocaña). Jeroni Miguel's article ("*Virtus et sapientia*, elements integradors de la *nobilitas* de Curial") analyzes *Curial e Güelfa* as a summary of the qualities desirable in the new humanist *homo* (*virtus, fortuna, sapientia, nobilitas*). These characteristics are studied under the scope of the new humanistic ideals of *arms and letters*. Miguel offers numerous parallels between *Curial* and many other works from Italian humanistic and Petrarchan circles. Thus, *Curial* is interpreted (as also does his most recent editor, Antoni Ferrando) as a work written for readers who were attuned to the 'new' tendencies of self-knowledge and noble status as moral elements that derive from a correct personal ethical behavior:

...en acabar el tercer llibre es tanca un procés que arrenca en iniciar-se el primer, tot just quan acaben de conèixer Curial, que prové d'una família humil, i que conclou quan el jove cavaller aconsegueix una merescuda *nobilitas*, mercès a la seva dedicació i a una ferma voluntat de creure en allò que li havia dit la Güelfa de bon començament: "Com los hòmens, per diverses accidents, moltes vegades de pobre estat vénen a ésser grans homes, e que a açò los ha amenar lo viure virtuosament" (I, 31).

In addition to royal courts, cultural patronage came from different political and social milieux as indicated by Cortijo & Jiménez Calvente (female cultural patronage is receiving recently more attention by critics, Cortijo 1998). More research is needed for on the cultural patronage between the kingdoms of Aragon and Castile and the interaction among humanists from Catalonia, Castile, and Italy, as well as on similarities and differences among the many chanceries of this period. For instance, Valencia can be compared to the Magnificent's court (Hauf 1995). There flourished in Valencia a group of writers in Catalan (Joan Roís de Corella, Jaume Roig, Joanot Martorell, Isabel de Villena, etc.) who mixed in their writings humanistic traits with a strong ascetic and moralistic overtone (they were sponsored by the Regent Queen María de Castilla). This mixture is very representative of this milieu (the bitter preaching tones together with the rich mythological garments) and of works such as

Tirant lo Blanch, as suggested by Hauf. Riquer believes (1969) that this fusion of medievalism and humanism is the most important characteristic of this period (similar to what one can find in Castile, as is seen in the title given to Nebrija as *debelador de la barbarie*).

The moment of strongest impact of the humanist movement in Catalonia occurred at the Royal Chancery in Barcelona in the 14th century with Bernat Metge (to whom four articles are devoted in this volume by Butinyà, Marco, Guzmán², and Ribera), author of the reknown *Lo somni* (1399). The relevance of this first moment of impact can be observed in the fact that many works written during this period (such as *Lo Somni*) were interpreted differently depending on their readership. Thus, *Lo somni* was written for the very few who were able to understand this work and for those who the author knew would be criticizing it for their lack of understanding. The fact that the work was open to a double-reading can be even noticed nowadays, for this dialogue has been interpreted by critics in very different fashions depending on whether they recognize the humanistic overtones of *Lo Somni*. Butinyà focuses on the similarities between Lull and Metge –that is on the first symptoms of Humanism in Catalan literary works. Among these we could mention “l’obertura cultural, o millor encara dialogística” and “l’ètica, la qual implicarà el valor de la gentilitat”, etc. Butiñá concludes by asserting the “gruix traç humanista que ofereix aquesta cultura que, de Lull en avall, passa per Metge i s’estén fins a Vives”.

This mixed character of the humanist movement can be thus observed in the Barcelona milieu and is due in part to the clash of cultural tendencies as represented by the kingdoms of Joan I and Martí I. This in turn can be explained by the numerous economic and political tensions exploding after the death of Joan I (Riquer 1959). In addition, the movement itself encompassed a mixed character with its balance between a recent (barbaric) past (destined to disappear) and a remote past (Classical Antiquity) (destined to be recovered). This balance, as reflected in the works by Metge, must be interpreted as a change of mentality and cultural paradigm that moved forward towards a tendency in culture which could be termed as *human*. It is because of this interest in *human* aspects and motifs that Humanism is both passionate about Antiquity, critically inquiring and scientifically minded (Ruiz Calonja 1962), as well as devoted to a moral renovation in the sense indicated by Jeroni Miguel.

Miquel Marco analyzes in his article (“El context cultural del *Llibre de Fortuna e Prudència* de Bernat Metge i la recepció de l’obra per la crítica”) several works by Metge. He begins by studying the cultural context of the *Libre de Fortuna e Prudència* and its critique of a scholastic mentality. Joan Ribera (“Usos y recursos narrativos en el Humanismo románico en ciernes: A propósito de Bernat Metge”) believes that despite the tradicional format of many of Metge’s works, there can be perceived in them certain *modern* characteristics such as naturalism, freethinking and, particularly, the presence of subjectivity. Metge offers in *Lo somni* the best example of humanistic

² This scholar has already analyzed Catalan topics (Lull) when trying to locate Blanquerna’s hermitage in Corfu.

thought in the vernacular language when expressing the ideal of being *useful* to many and of wanting his work / thought to live for posterity (as desired by Petrarch and others). Marco studies Metge's works through the analysis of the literary genre to which they belong. The author concludes by saying that Metge offers "una major tolerància social en la revelació de comportaments poc morals i ètics" which in turn allows the author to be "molt més directe i clar en les paròdies del sermó i del lletovari". Nevertheless, Metge's theological and philosophical inconformism and escepticism had to remain tacitly occult "sota un vel d'ambigüitat poc perceptible per al lector".

Ribera perceives in Metge's *Griselda* a combination of a Petrarchan general framework and a Boccaccian *halitus vitalis*. Ribera analyzes several new humanistic philological tools (as those masterfully studied by Jiménez Calvente) utilized by Metge and studies the generic crossings in Metge's work. The critic pays particular importance to the beginning of *Lo somni* and the *Apologia*, as well as to the scene (in *Lo somni*) in which the king and the author exchange opinions about literature. Ribera focuses on the "prácticas narrativas traídas por él [Metge] a textos de diversa factura" and on Metge's use of terms such as *novelles*, *recitar*, *història*, *raonament*... "en momentos en que la actuación que se dispone a llevar a cabo es, exactamente, la de narrar, ejecución que resuelve con fluidez y desde la cual, si ese es el caso, puede volver o pasar a un diferente modo de escritura".

In the case of Bernat Metge, we can confidently claim that he is of paramount importance because he precedes other peninsular authors (a fact also mentioned by Cortijo & Jiménez Calvente) and because his broad knowledge of Latin authors (as reflected both by his ample use of Virgil, Seneca, Ovid, Horatius, Lucan, Estacius, Juvenal, and Cicero and by his quoting from these writers not simply for the sake of showing his erudite knowledge). In addition, his use of classical authors does not have a moralistic intention but a desire to understand them at a deep level. In sum, his work is a forerunner of later *magna opera* of Spanish Humanism such as the *Glosa* by Hernán Núñez in which classical Antiquity is utilized in order to defend a project of Christian humanism.

Regretfully, Metge's work is not well known and defficiently interpreted by scholars. Metge rejected works such as *Secretum* and *Corbaccio* (criticizing the moral foundation of both) while showing a preference for *Trattatello* and *Comento*, thus becoming a critic of founders of humanism such as Petrarch, etc. Metge recuperated a concept of literature that had been rejected by Petrarch at the end of his *Secretum* and defended Petrarch's *Africa* as being relevant to Metge's cultural project. Thus he criticizes Petrarch through the use of the very classical influences utilized by the Italian author (Butinyà 2002a, 2007a, b), thus showing that Metge had deeply assimilated classical authors and what they represented.³

³ "Recovered culture" ('Una cultura recobrada') is the title of the first chapter of *Príncipes y humanistas* by Fontán, which in turn begins with a superb discussion on the history of the meaning of the term

Colloquium is another important humanist genre. Mª Àngels Massip and Joan Antoni González (“Unitats fraseològiques a l’obra *Els col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, de Cristòfor Despuig”) analyze the *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* by Cristòfor Despuig. In particular, they pay attention to Despuig’s use of *adagia* that are representative of his pedagogical and political interests (similar to those of the Valdés brothers). At the same time, his most important sources are Aristotle and Cicero.

So far we have analyzed the relevance of some of the most important humanistic genres, such as *dialogues*, *debates*, and *colloquia*.⁴ The analysis of philosophical and theological works is also of paramount importance in order to explain the introduction of Humanism in the Iberian Peninsula (Cortijo & Jiménez Calvente). Josep Enric Rubio (“Salvar Aristòtil? La teologia davant la cultura pagana a la tardor medieval”) studies the topic of pagan Classical authors and the contemporary discussion about their possible salvation (*nulla salus extra Ecclesiam*). After a detailed analysis of works by Saint Vicent Ferrer and Felip de Malla, Rubio concludes that both authors differ in their defense of pagan knowledge (an idea endorsed by De Malla, “un precursor, un autor llençat cap al futur, que obri nous camins: els que condueixen cap a l’”humanisme cristià”). This is similar to what we have already observed in Metge’s defense of Petrarch’s *Africa* and his rejection of *Secretum*. In a previous article, Rubio had focused on the Thomistic underpinnings of Malla’s works and had indicated that for this author Reason was independent from Faith and that in his work there prevailed a theological over a devotional approach. In addition, Malla attempted to combine Christian and Classical cultures while including pagan knowledge within a general Salvation framework. In this regard, it is worth comparing Malla’s attitude to that of Castilian authors such as Hernán Núñez who in his *Comentario* or *Glosa* on Juan de Mena utilizes several Christian and Classical sources in order to defend the tenets of a Christian Humanism. Hernán Núñez’s radical change of paradigm with regard to the previous Scholastic approach lies in the fact that for him what is now important is the Biblical text itself (commented by theologians) and not the theologians’ commentary on the Bible (Cortijo & Weiss).

Furthermore, Malla is the author of several sermons written in Latin and he is one of the fifteen authors included in Pere Miquel Carbonell’s *De viris illustribus catalanis* –one of the first attempts to write a biography (another humanistic genre) in Catalan. Rubio believes that Malla is one of the first representatives of Christian Humanism, regarding which Malla had the precedent of Dante (“no està tan a prop

‘humanismo’. He also deals with several authors analyzed in our collection of essays such as Vives, Joan Margarit, Jeroni Pau, and Ferran Valentí.

⁴ The first great critic of Castilian letters in a humanistic sense, Hernán Núñez de Toledo (associated to Santillana’s household through the count of Tendilla) was the author of a *Glosa* to the ‘Trecientas’ by Juan de Mena as well as of some *annotationes* to Classical authors such as Seneca, Pliny or Pomponius Mela, as well as of *Refranes o proverbios en romance (Refranes de la lengua castellana)* (Salamanca: Juan de Cánova, 1555), which includes *adagia* in Portuguese, French, and Italian.

[Malla] de Dant, malgrat que tots dos, a diferència del valencià [Llull], procuren salvar Aristòtil de l'infern"). As well, Llull is also Malla's predecessor in some other aspects, although not in the use of Classical authors.

Until now all the authors mentioned in our introduction wrote before Nebrija, the great "debelador de la barbarie" (see Cortijo & Jiménez Caliente). Nebrija's works were soon adapted into the Catalan language: the *Introductiones latinae* in 1497 and the *Lexicon* (translated by Gabriel Busa) in 1507. These works were not only an innovation in the field of Catalan lexicography and extremely useful for the study of the Latin and Catalan languages, but were of paramount importance in order to compare the different vernacular languages (Colon & Soberanas 1986).

In this *primo seculo dell'umanesimo* (if we are to use the famous title by Voigt) there was a fluid exchange of ideas through university circles and scholars, mainly in/from Italy (as Cortijo & Jiménez Caliente study in their introduction) but also from France, as studied by Marco in his article. Isabel de Riquer (1989) has studied this French influence upon Catalan letters during the kingdom of Peter the Ceremonious and his son Joan I, married to Violante de Bar, the daughter of the Dukes of Bar (see Cortijo 1998, 2001) and among whose retinue arrived Jean d'Arras in Catalonia. In these very first years of the introduction of humanistic ideas into Catalonia, we can also perceive the influence of Greek culture through Fernández de Heredia's translations (in his literate circle of Avignon and in Sicily). In these works it is noticeable the influence of humanistic ideas and of the study of Greek culture in universities (Batllori 1995).⁵ Nevertheless, it would be difficult to defend the humanistic character of Heredia's work or the humanistic character of Joan I's cultural milieu. This latter king inherited from his father a passion for books and poetry; he was enthusiastic about history and knew how to write in Latin as well as some Greek, as attested by a letter from 1390.⁶ Joan Ribera pays particular attention to the influence of Greek language and culture in this first Humanism, using in part the previous research by Rubió i Lluch, the first scholar to analyze the Hellenistic influence in Catalan letters of this period.

Cortijo & Jiménez Caliente mention the lack of complete bibliographic data (secondary bibliography) about this first moment of arrival of humanistic tendencies in the Iberian letters, which is even more pronounced in the case of Catalonia. The recent debate on the very existence of a Catalan Humanism has certainly not cooperated to

⁵ We would like to refer the reader to the journal *Revista de Llengües y Literatures Catalana, Gallega y Vasca* 9 (2003) where there can be found reviews of the 19 volumes of this author's complete works (VV.AA.). Heredia's conception of the History of Spain (of pre-Visigothic Spain) precedes that of Cardinal Margarit. Regarding this latter's work, we should mention the similarities between Catalan and Castilian Humanism. History will be one of the most fertile fields for humanists. History allows the scholar to become involved in society and sponsors the creation of a *res publica litterarum* through a moral analysis of historical facts with a pragmatic application.

⁶ Addressed to García Fernández de Heredia, the Maestre de Rodas's nephew: "Después que vos sodes partido de nos havemos deprendido de letra greguescha, e assin quando nos hayamos descrivir si querredes scrivir nos en aquella que bien la entendremos" (quoted in Gil 1981: 195-196, n. 20).

fill this vacuum. An analysis of Classical Humanism (that dealing with Classical authors) in Catalonia has been done by Mayer (only covering until 1993). Vilallonga's work dates from 1996, although it does not include the production in the vernacular languages (production in these languages is included in many of the studies of the *Boletín de Estudios sobre el Humanismo en España*, edited by Jenaro Costas & Leticia Carrasco). From 1996 onwards there is a perceivable tendency to exclude the title "Humanism" from recent *mises en question* on this topic when applied to the Iberian Peninsula in general and even the expression *Catalan Humanism* only appears in the title of very few works, such as those by Batllori, Rubió i Balaguer, Riquer 1934,⁷ and Butinyà 2004, 2006. This refusal to accept the existence of Humanism in Catalonia can be interpreted as confrontational ("sabotaging" as interpreted by Batllori 1995). This polemical debate is the direct and indirect topic of Miquel Marco's article when analyzing the allegorical debate in Metge's works.

Nonetheless, even Catalan authors from the period immediately following the introduction of Humanism showed a lack of appreciation for it (for instance in the case of *Curial*) and did not frequently read works from that time. As a consequence, this period became completely forgotten (Butinyà 2004). From the 16th century onwards we can hear complaints about the death of the Catalan language, a topic analyzed by Mª Àngels Massip in her study of *Els col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* by Despuig; and this author's lament is not for the imposition of the Castilian over Catalan language but for the neglect of the Catalan:⁸

Y no dich que la castellana no sia gentil llengua y per tal tinguda, y també confesse que és necessari saber-la las personas principals, perquè és la espanyola que en tota Europa se coneix, però condemne y reprove lo ordinàriament parlar-la entre nosaltres, perquè de assò se pot seguir que poch a poch se lleve de rael de la pàtria y així parexeria ser per los castellans conquistada (63).

Despuig points out that this happened even in Barcelona and among the most notable members of society there, remembering that in previous periods "no donaven lloch ad aquest abús los magnànims reys de Aragó" (ib.).

Regardless of the conclusions of the discussion among scholars, it is certain that in the Aragonese Kingdom a relative level of acceptance of Humanism had been achieved at the end of the fifteenth and beginning of the 16th century. Among the

⁷ *L'humanisme català (1388-1494)* says that "des d'un obligat diàleg interior amb dos destacats representants de la millor tradició cultural del nostre país: Antoni Rubió i Lluch i Jordi Rubió i Balaguer, ha esdevingut en certa manera un text programàtic que ha fomentat la posterior discussió sobre el sentit i/o la mateixa existència d'un tal humanisme, temàtica convertida en polèmica, molt present en els escrits del P. Miquel Batllori i de les col·legues Lola Badia i Júlia Butinyà" (352).

⁸ According to this critic, this work is used "per expressar les seves idees sobre una sèrie d'aspectes que van des del present, passat i futur de la seva ciutat fins a la situació política del moment, passant per fets puntuals de la història de Catalunya".

influences received by these early Humanism we should mention not only Dante (as also analyzed by Cortijo & Jiménez Calvente in their introduction, 6) but also Llull himself. In fact, Llull uses the Catalan language for the first time ever when dealing with certain scientific and theological topics as well as recommends the use of Catalan in primary education, the creation of schools for this purpose, and the learning of vernacular languages for preachers. In doing so, he is motivated by some ideal of *practicality* and effectivity, as expressed in the *Libre del gentil e los tres savis*.⁹ These two criteria are very close to those of Dante's *Convivio* where the endorsement of vernacular languages is expressed unhesitantly:

E noi vedemo che in ciascuna cosa di sermone lo bene manifestare del concetto è piú amato e commendato: dunque è questa la prima sua bontà. [...] Ancora questo mio volgare fu introduttore di me nella via di scienza, ch'è ultima perfezione. (I, xii, xiii: 84, 87).

Llull not only recommends the use of Catalan but also utilizes the vernacular language in poetry in a few but precious poems such as the *Cant de Ramon* and *Lo desconhort*, more than a century before the great Catalan poet Jordi de Sant Jordi, with the intention of distancing poetry from the Provençal tradition (Riquer & Badia 1984) (Jordi de Sant Jordi is in turn recommended by Homer, Virgil, and Lucan to Venus in Santillana's *Coronación de Mossén Jordi*).

Nonetheless, despite Llull's recognition of the Catalan's intrinsic value as a literary language (and thanks to whom this Catalan vernacular was born as an almost perfect literary instrument, Nadal-Prats 1983), he also recommends (even in *Blanquerna*) the use of Latin as a universal language, as “lo pus general llenguatge, e en llatí ha moltes paraules d'altres llenguatges, e en llatí són nostres llibres” (263). This distinction between theory and practice is representative of how Llull envisions the use of both languages. At the same time, we should take into consideration that this Latin is not that used in Classical Antiquity, as will be the case during the Humanism proper.

Llull's use and defense of the vernacular is also different from its use in chivalric novels such as *Curial* and *Tirant*, for these works use Catalan as an already ennobled language that has been forged by the tenacious effort of the chancery's secretaries who have strived to achieve purity in the use of Catalan syntax and lexicon. That is to say, these secretaries do not write in Catalan in order facilitate the readers' comprehension (as Llull does) or for identity reasons (as does Ramon Muntaner) or even for what

⁹ “Cada sciencia ha mester los vocables per los quals sia manifestada. E cor a-questa sciencia demostrativa sien mester vocables escurs e que los homens lecs no han en hus; e cor nos fassam aquest libre als homens lecs, per açó breument e ab plans vocables parlarem d'esta sciencia” (6). That is to say, Llull uses the vernacular language in order to facilitate the comprehension of his lay readers.

could be termed a *natural* reflex (as do chivalric romances), but because they clearly want to produce an artistic object.¹⁰

This change in linguistic conscience is not exclusive of these writers, for it also appears in the first chivalric romance where its author asks his readers to forgive him for using the French expression *cavallers errants*. Ausiàs March in his poetry strives to express in the Catalan language philosophical concepts on love which will be later developed by many Spanish Renaissance authors. Mª Teresa Gironés devotes her contribution (“Ausiàs March i la reformulació del bé: de l’amor a la dona al bé diví”) to March and analyzes his use of Thomistic knowledge (predominant in March’s work) together with Aristotelian ideas derived from the *Nicomachean Ethics*.¹¹ His poetry is highly reflexive as can be perceived in the poet’s (new) understanding of poetry itself as a medium capable to analyze deep philosophical themes in a rather novel manner. Gironés (in his 2004 article) had already considered March a forerunner of Catalan and Spanish Humanism because of the strength of his poetic “ego” and had attributed his excellence and originality to the fact that the poet does not conceal his intellectual problems nor his most intimate pains.

Once again, we could consider Llull as a forerunner of later humanists in his use of Catalan and, more importantly,¹² as the source of ideas about the *unity of thought* and *natural philosophy*. Nonetheless, we are not defending that Llull is a ‘full’ humanist. Llull even doubted that classical authors could be considered superior since they had not had any knowledge of the Christian dogma (as he asserts in *Lo desconhort*). Nevertheless, it is also true that some later humanistic tendencies can be seen already present in his works (Butinyà 2006) and that his writings and thought are later utilized in several Erasmian circles in Barcelona and Valencia, as well as in the Balearic Islands (as pointed out by Ensenyat).¹³ It is not difficult then to understand why he exerted an important influence on Catalan humanist authors, for he was even highly praised by writers such as Nicholas of Cusa.

Taking Llull as a point of departure, Júlia Butinyà (“Ramon Llull en el primer Humanisme”) analyzes a passage from *Lo somni* and explains it in a novel fashion deffending its Llullian dependence, thus insisting on the relevance of this author for

¹⁰ These ideas come from Butinyà’s contribution to Martinell’s ‘Proyecto de Investigación: *La conciencia lingüística en las letras catalanas de la Edad Media: del campo histórico y del filosófico a la ficción*’ (en Martinell & Cruz, 79-134).

¹¹ “Ausiàs March volia fer de l’amor una virtut, una pràctica per viure virtuosament aconseguint el *bé suprem* que no era altre que l’amor perdurable. Ell parteix del fet que tots els homes desitgen la felicitat; i no dubta que el més alt bé concebible és la perfecció moral individual coronada per la felicitat que mereix: la veu lírica ausiasmarquiana buscarà la seua *eudaimonia* o felicitat particular a través del veritable amor.”

¹² Even if there are important Catalan texts such as chronicles (Nadal-Prats 1983) which were written before Llull’s works (1272)

¹³ As an important sign of Llull’s influence in Castile, we should remember that his works were utilized at the Universidad de Alcalá by Cisneros, or that there are several traces of his through in the *Libro de Gonzalo Morante* (which was influenced by Llull’s *Libre del gentil e los tres savis*, translated into Castilian in 1378) (Butinyà 1995).

Catalan Humanism. Butinyà adopts a comparatist approach¹⁴ much needed when discussing the topic of Iberian Peninsula Humanism.¹⁵ This critic stresses not only the Italian and French influences on Catalan Humanism but also a Mediterranean connection through Sicily and Naples as well as the positive reception of Lull's thought and ideas.

Together with the topic of royal sponsorship of humanist activities, Oscar Perea studies in Cortijo & Jiménez Calvente's volume the repercussions of courtly support for the new movement. Francisco Calero¹⁶ (whose article on Vives is a perfect complement to Perea's work) defends the idea that the Valencian court was of paramount importance for the Humanist movement. At this court there coexisted three poetic languages, Latin, Catalan, and Castilian. The two vernaculars had already been used in *Cancionero* literature and they were co-used in works (mostly plays) either having a preponderance of Castilian (for instance *Seraphina* by Torres Naharro) or with a more balanced mixture of both (as in *La vesita* by Ferrandis d'Herèdia). Joan de Timoneda is the author of *El castell d'Emmaús* where some characters speak in Castilian. This author stands in the threshold ("autor bisagra" as he has been termed by Joan Ribera, 1998) of a period that is already moving towards a preference for Castilian. He wrote *autos sacramentales* in Catalan while the rest of his production is in Castilian. José Romera devotes his article ("El doble filo de la *imitatio*: la Patraña segunda de J. Timoneda") to Joan de Timoneda and asserts that *Griselda* in *El Patrañuelo* is directly dependent on Bernat Metge. Thus, a movement first anticipated by Fernández de Heredia (History and *Tucídides*) and later on resulting in narrative novels and the development of a humanist poetic "T", finally concluded with *cancionero* poetry and theater in the vernacular, reaching finally an end at the Valencian court.

Francisco Calero offers a controversial piece ("La Literatura castellana en la Corona de Aragón: el caso de Luis Vives") on the famous works *Diálogo de las cosas acaecidas en Roma*, *Diálogo de Mercurio y Carón*, *Diálogo de doctrina christiana*, *Diálogo de la lengua*, and *Lazarillo de Tormes*. He defends Vives (against many critics, Rosa Navarro in particular) as the most likely author of all of them. Calero analyzes Vives's thought as influenced / similar by / to Erasmian ideas, his need to remain as an anonymous author ("había defendido con anterioridad unas ideas imparciales sobre la política europea, y no le interesaba aparecer como defensor a ultranza de la actuación particular de Carlos V"), his mastery in the use of dialogue, as well as several of his biographical and stylistic traits. In addition, he compares the

¹⁴ "Si hem vist que, a *Lo somni*, rere el personatge de Bernat i de manera subterrània, dialoga amb Ramon Llull, és ben escaient que sigui ací Llull el seu interlocutor amb qui Bernat parli ara obertament, ja que es diu precisament Ramon".

¹⁵ This is a reference to the title of the Master's coordinated by Butinyà at the UNED: *Literaturas hispánicas (catalana, gallega, vasca) en el contexto europeo*.

¹⁶ The editors have decided to include this article in the present collection of essays because it contributes relevant polemical opinions to the current debate on the authorship and date of such a relevant work as *El Lazarillo*. We hope that this article will encourage a fruitful intellectual discussion on this topic.

abovementioned *dialogues* with other works by Vives (*De ratione dicendi, De disciplinis, De Europae dissidiis*, etc.). Calero views Vives's humanistic profile as representative of what can be termed 'Second (or even Third) Humanism' and points out Vives' similarities not only with Spanish but with European Humanism (*res publica litterarum*). The abovementioned traits are connected to Vives' work as a scholar (annotator of Classical and Patristic authors), to his pedagogical interests, his involvement in discussions on European history and, more importantly, to his Humanistic/Erasmian theology based on "el principio de la concordia entre todos los cristianos" sin jerarquías ni distinciones (Coroleu).

Vicent Josep Escartí in his article ("Nota sobre la visión del mundo y la ideología cesarista en el Breve compendio de la Sphera de Martín Cortés, Sevilla 1545") analyzes an interesting and rather unknown figure, Martín Cortés. This author's world view (scientifically and geographically) and his political ideas are clearly humanistic in nature. This seems to confirm the opinion of the great historian Jaume Vicens Vives, who regarding cultural interaction in the Iberian Peninsula at this time had indicated that "amb l'adveniment dels Trastàmars al tron d'Aragó aquestes relacions es multiplicaren en tots sentits. A més sorgí en el segle XV un fenomen que acabaria de lligar estretament aquestes noves fórmules de convivència hispànica: l'humanisme. El revifament de la consciència unitària des del doble punt de vista geogràfic i polític prengué sobre les cendres dels vells records, tant a Catalunya com a Castella" (235).

This in turn takes us back to our original claim about the relevance/influence of the first Catalan humanism in later years, and idea that underscores this volumen. In her article ("El viejo tema de la misoginia: ecos de Semónides en Bernat Metge") Helena Guzmán proposes surprising and suggestive interpretations. She deffends that the main ideas of Metge's mysogynistic attack on women in *Lo Somni* can already be perceived in the Greek poet Semonides. Guzmán proposes the Catalan poet's possible knowledge of Estobaeus' anthology, while mentioning at the same time Fernández de Heredia's interest in Greek culture and letters.

Let us now return to the topic of the existence and relevance of Catalan Humanism, bearing in mind the many works included in "Boletín de Estudios sobre el Humanismo en España" (edited by Jenaro Costas & Leticia Carrasco) or the bibliographical database included in González Rolán et alii (2004). We can assert that attempts to negate the existence of such a cultural movement in Catalonia might well respond to a clear bias to fabricate a 'national history' of Catalonia or even to apply *a posteriori* some modern nationalistic ideas to the past (Badia 1988). If decades ago several scholars attempted to map out a movement that they termed 'Catalan Humanism' (Rubió –father and son– and Riquer), the pages by Coroleu and Cortijo & Jiménez Caliente are a reminder (for the few scholars devoted to this topic of studies) both of our lack of comprehensive studies and of the lack of a comparatist perspective (see Hernández Miguel 2008). We are still missing analyses on the Latin production in Catalonia as well as on the culture of the chancery and courtly milieux. Even works such as that by Trench & Canellas (1988) which deal with these milieux during the

kingdom of Joan II (1344-1479), while enormously useful, show deficiencies for they include some creative works as if they were simple translations. Furthermore, attention should be paid to the distinction between Humanism and Renaissance (as does the work by Batllori and Rubió i Balaguer).

In the meantime, we are still in need of works that provide an analysis of general theoretical aspects of the development of Humanism in Catalonia, as well as of more concrete topics. Among the latter ones we could mention whether Metge mistakes *Fedro* for *Phaedo* due to Petrarch's own confusion (for Metge must have consulted some of Petrarch's MSS in Avignon and even more probably he consulted the MS containing that confusion, for it included Casiodorus's *De anima*, an important source for Metge); or whether in the passage that deals with immortality in *Lo somni* Metge's quote from Petrarch allows him to defend the idea of justice sponsored by Plato's work (through Lull's re-interpretation), for Metge believes this is the most reasonable argument (Butinyà 2002a). In any event, even if Metge admires Petrarch, he is not afraid to sometimes rebuke him. It seems, then, that Metge can unhesitatingly qualify as a humanist, although (despite his position as royal secretary and a doctor who signs his name *Bernardus Medici*) he does not seem to have attained a mastership of Latin as to have been able to write *Lo somni* in this language.¹⁷

The overview thus far presented can help us confirm that Humanism developed in the Catalan milieu and we can also offer a precision to Rubió i Balaguer's idea that Humanism only had a first impulse in Catalan letters and that it disappeared soon afterwards. This apparent interruption of the humanist movement in Catalonia cannot be defended in view of the abundant production that later developed. According to our view, Humanism as a movement should be understood in its dimension as a transitional period¹⁸ that opened up new perspectives in order to adequately respond to new interrogants. According to this idea, Catalan Humanism should be both appreciated and valued, as González Rolán has defended when compiling a bibliography of the humanistic achievements of the Hispanic cultures.

The so called *studia humanitatis* did not have a strong foundation in Catalonia by Metge's time and we cannot know for certain whether Metge (by the time he utilized a classical *paideia* taking it mostly from Saint Augustin) realized how much more it should be done in this regard. In any event, the consequences of his pioneering efforts are even more relevant if we consider that he was able to attain important cultural achievements at a time when Humanism was not fully introduced and accepted in

¹⁷ This is a commentary expressed by Batllori during the colloquium on Comparative Catalan and Castilian Literatures at the Real Academia de Buenas Letras de Barcelona (2001), right after Butinyà's presentation on the *Griselda* (*Del "Griselda" català al castellà*, 2002c).

¹⁸ Even just considering Metge's works and the *Curial* (which have been labelled as "pure" by critics), the first tries to reject old literary genres and the latter believes in *chivalry*.

Catalonia. It should be, then, not a question of pointing out deficiencies but of praising achievements. Cultural production in learned circles of Barcelona, Naples and Valencia cannot be simply dismissed as superficial. It would be more productive to try to map out this Catalan Humanism and to establish relationships among its different varieties, as Cortijo & Jiménez Calvente have done for Spanish-Latin Humanism.

Furthermore, because there existed authors and works such as Metge and *Curial* which acted as precursors and because there are translations and works such as those analyzed in this introduction, it is not necessary to wait for a full-blown development of humanist literary productions until the time of the Renaissance because there had already been a considerable amount of them prior to that moment. At the same time, there is nothing obliging all vernacular literatures to function exactly along the same patterns and consequently nothing precludes Catalan Humanism from not having exerted a more powerful influence during the subsequent Renaissance. While the value of cultural productions certainly decreased in the 16th century, nonetheless there are sufficient works which can be considered greatly meritorious: Pere Serafí's Petrarchan poetry, *Spill de la vida religiosa's* mystical achievement (1515, Spanish version from 1535), or Despuig's *Col.loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. And we have not established in this Introduction a clear chronological cut between Humanism and the Renaissance because it is difficult to separate the situation of the three languages co-existing in Catalonia and there are not enough studies about this topic (together with the fact that the Catalan *Golden Age* does not coincide with that of the Castilian letters).

Thus Humanism in the Crown of Aragon during 1380-1490 cannot be reduced to a literary fashion among the elite or to an intellectual curiosity among scholars because it was clearly something that run deeper. We can accept that there were more *amateurs* compared to those present in later literary movements, but some of them clearly assimilated humanistic Italian ideas (Rico) and still others utilized Classical Antiquity through *Trecento* Italian authors, thus showing the ideals of *imitatio* and *assimilatio*.

Thus the literary and linguistic Hispanic community walked hand in hand regardless of the language that they decided to utilize, as it also happened in Europe. Some ideas and mentalities followed different chronological paths in achieving their fullest development, as it also happened throughout the European landscape and in fact with any cultural movement. In sum, Humanism had an obvious influence on vernacular culture and society (as also indicated in Cortijo & Jiménez Calvente's Introduction), as it was also to happen during the Spanish Renaissance.¹⁹ Therefore, even if we were to accept that Catalan Humanism was soon forgotten or that Catalan letters paled in comparison to other Iberian cultural productions which were to obtain a great level of quality during the Renaissance, this should not be a good reason to avoid studying and analyzing these literary productions.

¹⁹ “La frecuentación de las letras clásicas dejó amplias huellas en la literatura romance: unas huellas que hicieron más notoria la afinidad entre ambas, dando por ende a la más joven una dignidad y un relieve inéditos y refinando el gusto de los nuevos públicos” (Rico 531).

Humanisme català: Breu nota introductòria

Julia Butiñá
UNED

Antonio Cortijo Ocaña
University of California

Aquest conjunt d'articles és molt proper al de l'*Humanismo español latino* –que correspon al darrer volum de 2008 de *La corónica*–, no sols per l'època estudiada, dels segles XIV al XVI, sinó per pretendre no ser exhaustiu ans aplegar només una arplega de treballs que, això sí, donin raó de l'interès d'exposar-los agrupats i del fet de dedicar-hi atenció al tema (Cortijo & Jiménez 12). Participem plenament de la necessitat d'insistir a “conocer los primeros pasos del Humanismo en la Península a fin de poder calibrar con mayor precisión el alcance y novedad de la Literatura, ahora sin adjetivos, de este período”. Passos que equivalen als anys d'aclimatació de les modes italianes, i que, encara que presentin peculiaritats en les distintes llengües, mostren un humus comú. Entre les marques particulars, si en aquest espai temporal, a Espanya com als altres països, conviuen llatí i vernacle, com s'hi fa manifest, ací hi haurem d'afegir ja en aquest mateix període el castellà²⁰. La proximitat amb aquella introducció que ens serveix de precedent, doncs, fa que en aquesta ens hi remetem sovint, cosa que afavoreix a més la compartida finalitat de fer manifest la fertilitat d'aquell humus.

Per tant, segons comença aquella primera *Breve nota introductoria*, no queda exclosa la literatura neollatina del nostre enfocament, malgrat el títol del volum (*Humanismo catalán*), que respon a una denominació encunyada des del discurs de Rubió i Lluch en 1889. Ací, Gabriel Ensenyat, que atén en el seu treball (“Entorn de la recepció de la cultura humanística a Mallorca”) el panorama de la recepció de la cultura humanística a les Balears en aquesta etapa, la qual anomena llarga Edat Mitjana, es fixa en la minoria que protagonitzà el canvi²¹ i exposa tots dos vessants, oferint bona mostra de l'alternança de totes dues llengües.

L'enclau més destacat per la producció llatina es donà a l'entorn de Nàpols, a l'ombra de la cort del Magnànim, capitanejada per la seva magnífica biblioteca, àmbit amb el qual Badia i Margarit considera consumada l'etapa clàssica de la literatura catalana. Cal fer-hi esment d'un gran treball d'aquest lingüista i en relació amb aquest

²⁰ L'inclouem com –però no a l'igual que– a l'època trobadoresca se sol incloure en aquests estudis el provençal; i, així com s'hi compta amb Guillem de Cervera, ara no prescindirem de Joan Lluís Vives, per exemple. (Sobre el plurilingüisme d'aquestes lletres, poden veure Butinyà 2002b).

²¹ Amb noms com Francesc Aixaló, Pere Miquel Carbonell, Mateu Malferit, Joan Valero, el bisbe de Mallorca Joan Garcia, les dinasties Berard, Muntanyans, Olesa i Valentí, a més d'Esperandéu Espanyol, Lluçia Colomines, etc., representants alhora de grups, com juristes, eclesiàstics, professionals lliures, etc.

cercle, l'estudi que acompanya l'edició de les *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagessívols* (1999),²² en el qual atribueix la seva autoria a Pere Miquel Carbonell, un humanista barceloní relacionat amb aquella cort malgrat no haver residit mai a Itàlia. Aquesta obra consisteix en un llistat alfabètic d'errors d'escriptura, fruit de la preocupació purista o la *questione della lingua*, que generà una literatura de debats. Tot això deixa entreveure l'ambient que, tot i que minoritari, mimetitzava el napolità i envoltava aquell arxiver de la Corona, bibliòfil de qui se celebrava la *litterarum aviditas*, col·lector d'un ric epistolari (en part en llatí) i qui en les seves *Chròniques d'Espanya* agraïa al Magnànim que els tregués de la barbàrie a la qual eren avesats (Miguel 2004). Comentari aquest darrer, per cert, no llunyà d'altre més conegut, del Panormita, en la seva biografia del monarca –*Dels fets e dits del gran rei Alfons*, segons la traducció del mateix segle XV de Jordi de Centelles–, en queixar-se de la manca de cultiu del llatí i altres estudis en Espanya:

Als criats seus, naturals d'Espanya, desviats e apartats de tot estudi d'eloqüència, com aja cinch-cens anys que de ornament de doctrina aquella pàtria fretureje... lo gran rey los hi enduÿa a saber y estudiar lo digne ornament de la sciència. Car los bàrbaros e grossos d'enteniment, doctrina elegant los reforma. (87)

Seguint la que va ser una de les preocupacions més ressortints del monarca, àvid d'un nou gènere de marcat caràcter humanista com és la història, Conde Salazar analitza en el seu article (“La obra y la biografía de Julio César en los *Paralipomenon Hispaniae Libri X* de Joan Margarit”) la famosa obra del bisbe de Girona, Joan Margarit: *Paralipomenon Hispaniae libri X*, i en especial el llibre IX, “biografía de César con especial hincapié en los episodios de la guerra civil entre César y Pompeyo que tuvieron lugar en España”. El bisbe, de fet, és “ejemplo válido de la asimilación de los métodos de la historiografía humanista en la Península,” éssent figura “muy próxima al movimiento humanista” junt a Alfonso de Palencia (Coroleu 297-98; Tate). Margarit hi emprén una feina acurada (anterior a les de Bruni o Nebrija) de selecció d'autors clàssics (Plini, Mela, Livi, Cèsar, Florus, etc.) i contemporanis, els més apropiats “para cada uno de los temas que trata, declarando en cada momento cuál es el elegido por lo que resulta generalmente bastante fácil identificar sus fuentes”. Conde se centra en el seu estudi en la utilització d'aquestes fonts. Conclou que el llibre ofereix un “esquema basado en el *De gestis Caesaris* de Petrarca”, encara que la seva originalitat és deguda a la selecció dels autors (*Comentarios* del propi Cèsar, les *Historiae aduersus paganos* de Orosi, el *De bello Hispaniense* de Celsus, etc.) i en particular a llur engranatge.

Si, com a la nostra introducció de referència (Cortijo & Jiménez), observem els gèneres que es desenvolupen al caliu del retorn a la literatura llatina, ressalten les

²² Especialment, els capítols *La llatinització dels esperits* –que inclou *Els humanistes i les llengües vernacles* i *Els humanistes de les terres de llengua catalana*–, i *Els filòlegs i els esforços per rehabilitar el vulgar*, tots ells d'interès per a la nostra temàtica.

coincidències amb les altres literatures, punt on hem de recordar un treball anterior de Matilde Conde (1996), també sobre historiografia com el que ens hi aporta ara però on tractava a més del conreu epistolar i d'altres vies, algunes àdhuc d'aparença subsidiària, com els documents oficials. Així Ruiz Calonja, sobre aquests preàmbuls, en una data encara més reculada ja que s'hi fixà fa més de 50 anys, advertia en un valuós estudi la manera personal d'expressar-se els escrivans o secretaris, als quals denominava humanistes. És un fet que per tots aquests porus s'aspirava a escriure en una llengua noble, com l'antiga, o bé a fer obres que emulessin l'Antiguitat o, més encara, que romanguessin per a la posteritat.

Les reflexions sobre els punts en comú respecte a la corona de Castella així com les divergències, i també les possibles causes, resulten apassionants. Entre les discrepàncies cal observar que en les lletres catalanes emergeix amb caràcter, força i promptitud la narrativa llarga en prosa, la novel·la, el gènere que tindria tant de futur en les llengües occidentals. Però vet ací que neix sense lligams –segons sembla– amb les fonts llatines homòlogues, ja que els autors d'aquelles primerenques novel·les cavalleresques (*Curial e Güelfa* i *Tirant lo Blanc*) no hi deixen pistes del seu coneixement. Per tant, s'ha de sospesar i analitzar bé llur gènesi, bé que no sigui cap cosa extraordinària, perquè al capdavall –com també comenta la precedent introducció–, es tractaria d'una altra adaptació creativa o desenrotllament híbrid de models italians, sigui de narracions sentimentals, sigui de les ficcions poètiques sigui de la historiografia (Butinyà 2005). En qualsevol cas podrien també esmentar-s'hi les concomitàncies amb l'humanisme primerenc italià per part d'altre gènere amb paral·lels a Castella, el de la novel·la sentimental, que a Catalunya donarà lloc a la florida del gènere que s'ha denominat com *novel·letes sentimentals* (Cortijo Ocaña). El treball que presenta ací Jeroni Miguel (“*Virtus et sapientia*, elements integradors de la *nobilitas* de Curial”) respecte al *Curial e Güelfa* dóna una explicació de l'obra com palestra de les noves qualitats (*uirtus, sapientia, nobilitas*) de l'home d'armes i lletres, sota l'òptica de la dinàmica humanística que combina ambdues tradicions; ho corrobora amb múltiples recolzaments en la projecció petrarquesca i dels cercles humanistes italians. Així, es reforça dins d'aquest medi una obra escrita –segons el seu recent editor, Antoni Ferrando (2007)– per a lectors enlluernats per l'humanisme, entès ara com moviment que privilegia el viatge d'autoconeixement i d'ennobliment a través dels textos:

...en acabar el tercer llibre es tanca un procés que arrenca en iniciar-se el primer, tot just quan acaben de conèixer Curial, que prové d'una família humil, i que conclou quan el jove cavaller aconsegueix una merescuda *nobilitas*, mercès a la seva dedicació i a una ferma voluntat de creure en allò que li havia dit la Güelfa de bon començament: “Com los hòmens, per diverses accidents, moltes vegades de pobre estat vénen a ésser grans homes, e que a açò los ha amenar lo viure virtuosament” (I, 31).

Dels aspectes humanístics de l'altra gran novel·la, el *Tirant*, en tracta, amb coneixement de causa, una llatinista, Sònia Gros.

A les corts del príncep s'afegeix el mecenatge polític i social, com també assenyala aquella introducció prèvia (Cortijo & Jiménez Calvente; i àdhuc el mecenatge femení en la labor de la producció humanista [Cortijo 1998], paral·lela a la de Castella en particular amb la figura d'Isabel I); tot i que és un compte pendent no sols la tasca de comparar els de les dues corones o aprofundir al moment compartit per humanistes de les tres procedències (Aragó, Castella, Itàlia) –és a dir, el suara apuntat entorn al Magnànim–, sinó també d'establir contrastos i contactes amb els focus cancellerescos italians. Cal tenir present que fins i tot la rica, heterogènia i puixant València ofería un revulsiu front a aquella cort (Hauf 1995). A la ciutat levantina, en la qual floreix el conjunt més assortit i més conegut de la literatura catalana en aquesta època (Joanot Martorell, Joan Roís de Corella, Jaume Roig, Isabel de Villena...), malgrat el brill de certes traces humanístiques, s'acusa el fort to ascètic i moralitzant, propiciat per la mateixa reina regent, la tan religiosa Maria de Castella; això dona raó de la característica barreja de l'enclau valencià, entre l'amarg de matissos allisonadors i el sensual de les vestidures d'ascendència mitològica i pagana, mescla que bé podria exhibir el *Tirant lo Blanch*, segons ens hi proposa Hauf. Bé observa Riquer (1969) que la fusió de medievalisme i humanisme és la tònica més general del moment (paral·lela a la situació universitària castellana representada pel Nebrija *debel·lador de la barbàrie*); i si el primer està fortament arrelat a la societat, el segon compta amb figures d'índole i vocació literàries.

Ara bé, per trobar la major puresa s'ha de retrocedir en el temps i tornar al primeríssim impacte, encara en el segle XIV, a la cancelleria de Barcelona, a causa de la figura de Bernat Metge, a la qual s'hi dediquen ací quatre treballs (Butinyà, Guzmán²³, Marco i Ribera); a aquell autor es deu l'obra reconeguda per tota la crítica com a excel·lent, en la línia dels diàlegs clàssics: *Lo somni* (1399). La vivència del moment dins d'aquesta corona fa veure quelcom d'important per a l'humanisme d'aquestes lletres, ja que té obres –com el diàleg esmentat– que són bon testimoni del canvi a causa precisament de la reacció a la seva penetració. Així, *Lo somni* s'obre a una doble lectura segons les audiències, donat que Bernat Metge es veia cominat a escriure alhora per als pocs que l'entenien, els innovadors, i per a aquells dels quals s'havia de defendre o podien protegir-lo, que eren els estaments dominants. S'hi fa explícita la interpretació en profunditat mitjançant les fonts clandestines, el descobriment de les quals inicià justament un humanista (Ferran Valentí, el traductor de les *Paradoxa* ciceronianes [vegeu Coroleu per a la seva contextualització en un panorama hispànic general de l'Humanisme]); el seu coneixement s'ha anat incrementant espectacularment, en especial en el segle XX. Aquella doble lectura no cal ni demostrar-la perquè es manté ben viva en l'actualitat sota la mateixa regla: val a dir s'interpreta d'una o altra manera segons es llegeixi el diàleg a la llum de la

²³ Fem notar que aquesta hel·lenista ja havia col·laborat en temes de català, concretament lul·lià, amb motiu de la proposta d'ubicació de l'ermita de Blaquerna, a Corfú.

interpretació humanística o no. Butinyà (“Ramon Llull en el primer Humanisme”) se centra per a la seva anàlisi en els punts de contacte / influència entre Llull i Metge, ben bé al primer humanisme, entre els quals destaca “l’obertura cultural, o millor encara dialogística” o “l’ètica, la qual implicarà el valor de la gentilitat”, etc., per a concloure tot plegat amb l’afirmació del “gruix traç humanista que ofereix aquesta cultura que, de Llull en avall, passa per Metge i s’estén fins a Vives”.

Però, per a copsar el caràcter mixt del moviment, no és precís de remetre’s al blanc i negre d’aquell succés, que patí sobtadament la topada de les dues tendències ran el pas d’un monarca al següent i germà seu, de Joan I a Martí I, a causa de les intenses tensions econòmiques i polítiques que esclataren a la mort del primer (Riquer 1959). Perquè, segons hem introduït, hom oscil·lava entre el passat immediat a extingir i el que s’imposava per a recuperar -el classicista-, com bé testimonien les altres obres de Metge, i àdhuc les obres un segle posteriors!; de manera que el canvi, que lògicament es reflecteix a la literatura, s’ha d’entendre, més enllà del fet merament formal, com una lenta evolució de la mentalitat, que s’anava girant progressivament cap al factor humà. D’on es deriva que vagi en augment, a més de l’amor al classicisme, la consciència crítica o l’interès científic (Ruiz Calonja 1962), o bé que es vagi donant tota una renovació moral, segons hem comentat quant al treball de Jeroni Miguel.

En aquelles altres obres metgianes se centra Miquel Marco (“El context cultural del *Llibre de Fortuna e Prudència* de Bernat Metge i la recepció de l’obra per la crítica”), partint del complex context cultural del debat del *Libre de Fortuna e Prudència*, i passant a la resta de la seva producció, d’estructura o forma tradicional, però que conté una burla ferotge envers el sistema escolàstic. També Joan Ribera aprecia en el seu treball com, no obstant la forma medieval, s’hi troba naturalisme, lliurepensament i una dosi fortíssima de subjectivisme. No debades Metge, en *Lo somni*, deixa la imprompta del més pur humanisme en llengua vulgar, expressant, de manera inadvertida, coses com ara l’objectiu de ser útil en el futur a molts, que és equivalent a l’argument de la posteritat, característic dels humanistes, i que bé va fer servir Petrarca. Aquell professor se centra en diferents textos de Metge i els estudia a la llum dels seus marcs genèrics, conclouent que l’autor mostra “una major tolerància social en la revelació de comportaments poc morals i ètics”, que li permet ser “molt més directe i clar en les paròdies del sermó i del lletovari”. El seu escepticisme i incorformisme filosoficoteològic, a més, va haver de donar-lo ocult “sota un vel d’ambigüitat poc perceptible per al lector”.

Observa en el seu article Ribera (“Usos y recursos narrativos en el Humanismo románico en ciernes: A propósito de Bernat Metge”), atent a la fascinació humanista en Metge, com en la seva traducció del *Griselda* combina la carcassa deguda a Petrarca amb l’alè de vida creat per Boccaccio. Recursos i estratègies humanistes que actuen a tall de mètodes de treball o eines filològiques, de las quals -més o menys relacionades amb la traducció- també en tracta Jiménez Calvente en aquell volum de *La corónica*. Ribera observa aquestes tècniques en atenció al potencial narratiu de Metge i, partint d’un fet ben propi d’aquell moment, els encreuaments entre els

gèneres, dóna un repàs a tota la seva obra anant a raure a dues escenes cabdals, les inicials dels diàlegs (*Lo somni* i l'*Apologia*), sense deixar de banda la tan representativa i central del primer llibre, en què l'autor i el rei –traspassat i aparegut– parlen amb naturalitat de llurs lectures i dels llibres intercanviats en vida. El autor se centra a les “prácticas narrativas traídas por él [Metge] a textos de diversa factura” i a l'ús d'una terminologia com *novelles, recitar, història, raonament...* “en momentos en que la actuación que se dispone a llevar a cabo es, exactamente, la de narrar, ejecución que resuelve con fluidez y desde la cual, si ese es el caso, puede volver o pasar a un diferente modo de escritura”.

Per altre cantó, en el cas de Metge s'ha de recordar –sense complexes– la seva vàlua per motiu de la precedència temporal dins del context hispànic –també ressaltada en Cortijo & Jiménez Calvente–; i ho és tant pel seu profund coneixement dels autors llatins, que bé palesen les declarades al·lusions ciceronians, com per fer-lo veure o esmentar aquestes sense escarafalls d'erudició. I fem atenció a un detall: Ciceró, que tant li determina, no entra en el còmput o llistat dels autors que al·legava el rei que a l'autor, i alhora el seu interlocutor, li eren molt familiars (Virgili, Sèneca, Ovidi, Horaci, Lucà, Estaci, Juvenal). Encara –tanmateix a una gran distància–, la referència al *De senectute* era ja autèntica en el pròleg del seu parastre, Ferrer Sayol, a la traducció de Pal·ladi. I pel que fa a doctrina moral, la dels clàssics és per la qual opta Metge; però no ho fa moralitzant amb els seus textos i adaptant-los a la seva conveniència –com feien els medievals, o com inclús es farà després en glosses a obres clàssiques– sinó assumint-los amb exigent intensitat i rigor, en un ampli ventall, de les dones exemplars de Valeri Màxim al mite ovidià d'Orfeu, pres de les *Metamorfosis*. En això s'avança al que seran després obres como la del Pinciano, en què el saber clàssic quasi *in totum* s'aprofita per a promoure un projecte d'humanisme cristià. Notem finalment que de l'oponent al cantor de l'amor, a l'esplèndida figura de Tirèsies, li dedica molta atenció el treball d'Helena Guzmán.

Però no ens estendrem sobre l'obra d'aquest autor, malgrat ser tan mal coneguda i tan poc explicada –al nostre parer per no haver-se llegit en clau humanista–, tot i que, com en una operació matemàtica, n'ofereix la interpretació indefectible el rebuig al *Secretum* i al *Corbaccio*, amb forta denúncia de la seva doctrina moral, a favor dels clàssics o prenent-los per model; mentre que s'adhereix a altres obres de Boccaccio d'inspiració dantesca (*Trattatello, Comento*). Sàvia discriminació que li feia renovador dels mateixos renovadors. Així com sembla transparent que rescata el concepte de literatura que Petrarca proscriu al final d'aquell tractat secret qualificant-lo com terrenal i inútil, abandonant la redacció de l'*Africa*, ja que l'autor català, en el cor del I llibre, deixa a la màxima alçària, de costat als grans clàssics, l'*Africa* del mentor. Corrector, doncs, del més gran humanista, però de la mà del mentor mutu: els clàssics (Butinyà 2002a, 2007a, b), cosa que avala que havia recobrat a fons aquesta cultura.²⁴

²⁴ Una cultura recobrada és el títol del primer capítol de *Príncipes y humanistas* de Fontán (2008), que comença amb una gran lliçó sobre el recorregut del vocable humanisme. Cal destacar que hi tracta

Havent-nos referit al debat i al diàleg cal tractar dels col·loquis, pel que hi sobresurt –ja però en el segle XVI–: els *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. L’analitzen Mª Àngels Massip i Joan Antoni González (“Unitats fraseològiques a l’obra *Els col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, de Cristòfor Despuig”), des d’un angle més aviat lingüístic, la fraseologia, considerant els refranys un tret humanista de l’obra i ratificant-ne el caràcter renaixentista a causa de notes, com ara l’afany polític i pedagògic, presents també en els germans Valdés; no estranya, per tant, que l’autor els posi de costat, per la seva saviesa popular, als consells d’Aristòtil o Ciceró, o bé que hi reculli proverbis del marquès de Santillana.²⁵ Amb aquesta obra, doncs, hem recorregut les fites humanístiques en els gèneres dialogats d’aquestes lletres: del burlesc debat d’aspecte medievalitzant, el *Libre de Fortuna e Prudència*, al diàleg classicista, també de Metge, i, a l’últim, a un col·loqui renaixentista.

Per altra banda, comptem amb un treball filosoficoteològic sense paral·lel en el volum de referència (Cortijo & Jiménez Calvente), no perquè no existeixi aquesta tendència en la literatura de la corona de Castella d’aquells segles, sinó perquè no s’hi ha enfocat. Aquest plantejament, no obstant això, és un bon punt d’observació dels primeríssims indicis de la introducció humanística. Josep Enric Rubio (“Salvar Aristòtil? La teologia davant la cultura pagana a la tardor medieval”) s’hi endinsa en el discurs teològic a la recerca d’una peça distintiva, la qual localitza en el tractament dels autors pagans, val a dir en el tema de la seva possible salvació i el dictum *nulla salus extra Ecclesiam*. Rere una fina anàlisi en dos autors escolàstics afrontats i alhora dues grans figures de l’època, sant Vicent Ferrer i Felip de Malla, conclou que llur tarannà difereix en la consideració que atorguen al saber mundà, al qual és favorable el segon (“un precursor, un autor llençat cap al futur, que obri nous camins: els que condueixen cap a l’ “humanisme cristià”). I demanant llicència per a tornar al gran humanista català, observo que és el mateix que hem comentat que separa Petrarca –qui condemnà el seu propi *Africa*, deixant-lo inacabat– de Metge –qui recorda aquella condemna del *Secretum*, parafrasejant el seu final amb intertextualitats mig ocultes–; encara, Metge autentica l’eminència de l’obra petrarquesca sobre Aníbal i Escipió amb la millor il·lustració: conreant-hi el mateix tipus de literatura.

En relació a Malla, recordem que Rubio va fressar ja aquesta línia en 2004, en un estudi més ampli, on reconeixent el seu punt de partença tomista, distingia com, per a ell, la raó és un instrument independent de la fe o que en els seus escrits predomina la reflexió teològica sobre aspectes com la devoció, i que conciliava la cultura cristiana i

d’alguns humanistes citats o estudiats en aquest volum, a més de Vives, per exemple, Joan Margarit, Jeroni Pau i Ferran Valentí.

²⁵ Cal parar esment que el primer gran comentarista (en sentit humanista) de les lletres hispanes, Hernán Núñez de Toledo, associat a la casa del marquès de Santillana, a través del comte Tendilla, autor de la *Glosa* a les ‘Trecientas’ de Juan de Mena, així com de diverses celebrades *annotationes* a autors clàssics com Sèneca, Plini o Pomponi Mela, és també autor del prestigiat i molt difós *Refranes o proverbios en romance (Refranes de la lengua castellana* [publicat pòstumament a Salamanca: Juan de Cánova, 1555]), que conté refranys en portuguès, francès i italià, seguit més tard en la mateixa línia per la labor d’Erasmus pel que fa a adagis i refranys.

la clàssica inserint els pagans en el pla general de la història de la salvació. En aquest sentit tornarem a destacar el paral·lelisme entre la feina que fan els autors catalans esmentats i la d'autors de la Castella del 1400, com Hernán Núñez, qui dedica el seu *Comentario* de Juan de Mena al repàs de nombrosíssimes autoritats cristianes i paganes en un intent de mostrar, entre altres coses, la conjunció d'ambdós sabers a favor de la defensa d'un humanisme d'arrel cristiana en què la importància no arrela pas en els teòlegs que comenten la Bíblia, ans en el text bíblic (comentat per teòlegs), provocant així un canvi radical de paradigma cultural (Cortijo & Weiss).

D'acord amb el fet d'haver-hi filat prim sobre Malla observem que d'aquest gran orador en català es conserva un bon plec de sermons en llatí, i també que és un dels quinze biografiats per Pere Miquel Carbonell en el seu *De uiris illustribus catalanis* –aproximació al gènere biogràfic–. En aquell autor, Rubio veu obert el camí a l'humanisme cristià; bé que, com assenyala amb bona lògica, ja l'havia inaugurat des d'alguns caires Dante (“no està tan a prop [Malla] de Dant, malgrat que tots dos, a diferència del valencià [Ferrer], procuren salvar Aristòtil de l'infern”); a l'igual que –hi afegim– s'havia avançat en altres –però no en el tema dels clàssics justament!– la visió lul·liana.

Fem ací un incís per tal d'observar que els autors als quals ens hem referit –fora Despuig–, no acostumen a trepitjar el segle XVI, la qual cosa ens situa de ple en l'espai de temps anterior al que hom considera el debellador de la barbàrie, és a dir abans de Nebrija, les preocupacions de qui es recorden també en aquella introducció de Cortijo & Jiménez Calvente. Les obres del gran renovador de la lexicografia castellana s'adaptaren aviat a la llengua catalana: les *Introductiones latinae* en 1497 i el *Lexicon*, gràcies a Gabriel Busa, en 1507; van suposar no solament una innovació en el camp de la lexicografia catalana, d'alta utilitat per als estudis llatínistes, sinó a més un preciós auxiliar d'observació contrastiva de les llengües hispàniques (Colon & Soberanas 1986).

Tot això ens ubica pràcticament en els orígens d'aquells orígens –d'*il primo secolo dell'umanismo*, remembrant l'expressió de Voigt–. Època en la qual té un paper essencial la circulació d'idees a través de dos factors no esmentats encara, els viatges i les Universitats; és obvi quant a Itàlia –com també indica la nostra introducció i referent de Cortijo & Jiménez Calvente–, però no s'ha d'oblidar l'obertura cap a França, perquè el seu influx fou així mateix una via de penetració cultural i intel·lectual, com anota també Marco en el seu article. Isabel de Riquer (1989) ha estudiat aquesta darrera influència en el regnat del Cerimoniós, influència que es perllonga en el del seu fill Joan I, casat amb Dona Violant, filla dels ducs de Bar (vegeu Cortijo 1998, 2001), en el seguici nupcial de la qual sembla que vingué a Catalunya Jean d'Arras. Etapes molt matineres, en las quals s'arriba a percebre curiosament la sensibilitat hel·lènica, palesa a les traduccions de l'aragonès Fernández de Heredia, des del seu estudi d'Avinyó, i també posteriorment a Sicília, on prengué

aviat l'estudi del grec en la Universitat així com l'embrionari moviment humanista²⁶; sense derivar-se'n, però, una sensibilitat humanística en el Mestre ni en aquell infant. Aquest segueix de son pare, l'afecció pels llibres i la poesia, era un entusiasta de la història i no sols sabia llatí, ans es jactava de poder escriure en grec, como atesta una carta de 1390;²⁷ el nexa de relacions amb la cultura hel·lènica fins a l'actualitat, l'ha rastrejat així mateix Joan Ribera (1999), atansant-se especialment a Rubió i Lluch, precisament qui de primer va fixar l'atenció a l'humanisme català.

S'observa en aquella introducció anterior (Cortijo & Jiménez Calvente) el buit bibliogràfic d'estudis sobre aquesta primera etapa humanista. I això és molt més cridaner en aquestes lletres, havent-se accentuat els últims decennis a causa de la polèmica que l'ha desmentit. Potser sigui aquesta la principal desproporció respecte al nostre camp comú de l'humanisme hispà, perquè no hi podríem donar una enumeració que ni s'hi acostés, quan, a pesar d'haver plangut la seva fretura, s'hi relacionen tot un seguit de pàgines, d'obres, projectes, institucions, etc. que treballen en aquests temes. Una relació resumida però atenta de l'humanisme clàssic en els països catalans com és la de Mayer, no amplia l'època més recent i data de 1993; més generosa és la relació de Vilallonga (1996), sempre però sense esguardar la producció en llengua vernacle, encara que als estudis que hi cita de Filologia Clàssica s'hi recullin (així, al *Boletín de Estudios sobre el Humanismo en España*, editat per Jenaro Costas i Leticia Carrasco). Sí, en canvi, i aproximadament en aquells temps, podríem exposar l'empenta del corrent negador de l'humanisme, que es comprova rodonament en el refús a usar l'expressió *mise en question* a l'hora d'haver d'usar-la. I han d'haver-hi poques publicacions d'aquestes últimes dècades que la incloguin en els títols, perquè a part de Batllori i de Rubió i Balaguer (1995 i 1973) –i aquest nostre volum, a tall de gloriosa excepció–, tret de Butinyà (com ara 2004, 2006), no hem sabut trobar-los; fins al punt que ens ha retret a vegades d'usar-la el fet que pogués semblar una pretensió d'apujar al lloc on habiten en solitari aquests dos grans erudits.

²⁶ Dades que prenc del volum V de les obres completes de Miquel Batllori, *De l'Humanisme i del Renaixement* (1995). Pot interessar de remetre a la *Revista de Llengües y Literatures Catalana, Gallega y Vasca* 9 (2003), on es ressenyen, des de diferents especialitats, els 19 volums de l'obra completa de l'erudit historiador de la cultura i especialista de l'Humanisme, ja que s'hi recullen aspectes poc sabuts, com ara altra nota innovadora d'Heredia pel fet d'haver concebut –abans que el cardenal Margarit– una visió històrica d'Espanya, val a dir de la Hispània clàssica previsigòtica. Sobre l'obra de Fernández de Heredia, resulta d'interès comentar que de nou poden assenyalar-se les concomitàncies entre els àmbits de l'humanisme català i castellà. La història, en tots dos, serà sens dubte un dels camps d'estudi on més afany esmercin els estudiosos, en especial per la recuperació dels clàssics grecs (sobretot Tucídides) i l'escriptura d'obres d'història que segueixin els postulats de la nova *ars historica*, de base llatina. Per als dos la història és camp que permet l'involucrament, des del seu caràcter exemplar, del savi o lletrat en els assumptes cívics i de la *res publica*, així com dipòsit d'anàlisis morals des dels quals promoure una conducta pràctica ètica. Curiosament, Hernán Núñez de Toledo, el comentarista de Juan de Mena ja esmentat en altres ocasions, farà de Tucídides (en grec) un dels autors més usats en el seu comentari.

²⁷ Dirigida a García Fernández de Heredia, nebot del famós Mestre de Rodes: “después que vos sodes partido de nos havemos deprendido de letra greguescha, e assin quando nos hayamos descrivir si querredes scrivir nos en aquella que bien la entendremos” (Citat de Gil 1981, 195-96, n. 20).

Quant al cas particular de l'humanisme català, ressalta Hauf (2005) el primer llibre de Riquer, així titulat i publicat en 1934²⁸. La negació actual, amb gest bel·licista i tot, i amb seguiment molt generalitzat per part del mateix àmbit filològic, a pesar de l'aire revisionista i de modernitat fou qualificada per Batllori com rebentista (1995). D'aquesta discussió científica²⁹ –no col·loqui o diàleg, car no s'hi han donat–, tracta el treball de Miquel Marco, directament i també indirectament, mitjançant les interpretacions del debat al·legòric de Metge ja citat.

No s'ha d'oblidar de tota manera el procés d'aquesta literatura, que en les centúries immediates a aquelles grans consecucions deixà –materialment en alguns casos, com el text del *Curial*– de conèixer-les; o sigui que, en comptes del renom assoliren l'oblit (Butinyà 2004). Així ho prova que des del segle XVI hi ha laments per la llengua, cosa que en l'obra que estudia ací Massip, els col·loquis de Despuig, es fa veure amb precisió, perfilant-hi que la queixa no és en perjudici de la llengua castellana sinó pel desús de la pròpia:³⁰

Y no dich que la castellana no sia gentil llengua y per tal tinguda, y també confesse que és necessari saber-la las personas principals, perquè és la espanyola que en tota Europa se coneix, però condemne y reprove lo ordinàriament parlar-la entre nosaltres, perquè de assò se pot seguir que poch a poch se lleve de rael de la pàtria y així parexeria ser per los castellans conquistada. (63)

Com que els interlocutors són a Tortosa, s'hi declara que això passa també a Barcelona i per part dels principals de Catalunya, recordant que en altres temps “no donaven lloch ad aquest abús los magnànims reys de Aragó” (ib.).

Amb tot, si reprenem les línies anteriors, a la corona catalanoaragonesa s'havia arribat a un cert nivell –innegable, almenys en una fase introductòria, i que en part hem anat dibuixant–, a més de ser cosa assentada la seva embranzida creadora. I si, a la búsqueda de les causes de tal vitalitat, recordem el nostre començament, ens hem de demanar si a més de l'òbvia ascendència en Dante –també present en la nostra introducció de referència (Cortijo & Jiménez Calvente 6)–, en aquesta llengua intervingué la de Llull. Car el filòsof mallorquí emprà el català per a matèries aleshores desusades, com les científiques i les teològiques, així com la recomana per a

²⁸ *L'humanisme català (1388-1494)*, obra escrita, segons Hauf, “des d'un obligat diàleg interior amb dos destacats representants de la millor tradició cultural del nostre país: Antoni Rubió i Lluch i Jordi Rubió i Balaguer, ha esdevingut en certa manera un text programàtic que ha fomentat la posterior discussió sobre el sentit i /o la mateixa existència d'un tal humanisme, temàtica convertida en polèmica, molt present en els escrits del P. Miquel Batllori i de les col·legues Lola Badia i Júlia Butinyà”, 352.

²⁹ Ho tracto amb una mica més de deteniment al tema de Bernat Metge, en el volum relatiu a l'Edat Mitjana, el I del *Panorama crític de la Literatura Catalana* (ed. Vicens Vives, en premsa).

³⁰ Segons l'autora, aquesta obra s'utilitza “per expressar les seves idees sobre una sèrie d'aspectes que van des del present, passat i futur de la seva ciutat fins a la situació política del moment, passant per fets puntuals de la història de Catalunya”.

la primera educació³¹ per ser la llengua natural; a l'igual que propugna d'aprendre les llengües de les terres a les que anaven els predicadors, esforçant-se insistentment a crear escoles d'aquests idiomes. Li mou per aquest estímul el motiu de la utilitat, o potser l'efectivitat, segons concreta en el *Libre del gentil e los tres savis*³². Criteris ben pròxims al *Convivio*, on es formula d'una manera que serà definitiva per al desenvolupament i conreu del romanç:

E noi vedemo che in ciascuna cosa di sermone lo bene manifestare del concetto è piú amato e commendato: dunque è questa la prima sua bontà. [...] Ancora questo mio volgare fu introduttore di me nella via di scienza, ch'è ultima perfezione. (I, xii, xiii: 84, 87).

Llull, encara, no es limita a recomanar-lo sinó que l'usa també per a versificar, en escassos però preciosos poemes, com ara el *Cant de Ramon* i *Lo desconhort*, avançant-se en més d'un segle al primer poeta que es comença a desempallegar de la tradició provençalitzant, Jordi de Sant Jordi (Riquer & Badia 1984); a qui per cert el marquès de Santillana fa que –en el poema *Coronación de Mossén Jordi*–, Homer, Virgili i Lucà li recomanin a Venus.

Però cal fer notar que, front al seu reconeixement com creador de la llengua literària catalana, val a dir que gràcies a la seva obra -genial i sorprenent- la llengua ja neix adulta (Nadal-Prats 1983), i malgrat la seva defensa de la pluralitat lingüística natural, Llull degut a la conveniència universal d'una llengua única, anteposa en ocasions el llatí com el llenguatge més general “e en llatí ha moltes paraules d'altres llenguatges, e en llatí són nostres llibres” (263), pres també del *Blaquerna*. Així queda clarament definida la funció que atorga a una i altra llengua, copsant-ne les diferències entre el pla pràctic i el teòric; ara bé, aquest llatí no arrossega les aspiracions a les quals ens estem referint com específiques dels aires classicistes.

L'ús i la defensa del vernacle són així mateix dissemblants dels d'autors com els de les novel·les cavalleresques, el *Curial* i el *Tirant*, els quals l'usen ja com una llengua ennoblida pel pes de la literatura que els precedeix i ensinistrada sobre la base del llatí, en el qual el català s'ha assajat i forjat per mitjà de la feina duta a terme, sobretot en lèxic i sintaxi, per part dels tenaços funcionaris de la cancelleria. Per tant, aquells autors no escriuen en català per motius d'audiència –com havia fet Llull–, ni per un sentit d'identitat –com afirmava el cronista Ramon Muntaner–, ni per un reflex natural –com

³¹ Ho veiem en dos obres en català -llengua llavors impròpia d'aquesta mena de tractats pedagògics (Nadal-Prats 1983)-, a través de la pre-novel·la del *Blaquerna*, i a la *Doctrina pueril*, a la qual remet: “Quan Blanquerna hagué vuit anys, son pare Evast lo posà a estudi, e féu-li mostrar segons és contengut en lo llibre de *Doctrina pueril*, on és recontat que hom en lo principi deu anostrear a son fill en vulgar” (26).

³² “Cada sciencia ha mester los vocables per los quals sia manifestada. E cor a-questa sciencia demostrativa sien mester vocables escurs e que los homens lecs no han en hus; e cor nos fassam aquest libre als homens lecs, per açó breument e ab plans vocables parlarem d'esta sciencia” (6). O sigui que Llull utilitza el vernacle a fi de facilitar les coses als seus lectors: els laics.

podia succeir en les narracions breus—, sinó amb consciència que aquesta llengua vehiculava un fet cultural. De fet, a fi de construir obres d'elaboració artística.³³

Aquest gir en profunditat de la consciència lingüística per part d'aquests prosistes no els és, tanmateix, exclusiu. I així, si veiem la prouja i consideració a la llengua vulgar en aquella primera novel·la, on l'autor s'excusa, al·legant-hi les seves raons, per usar el gal·licisme *cavallers errants*, Ausiàs March hi esculp durament el vers al llarg de tota la seva vida per tal d'expressar conceptes entorn de l'amor amb sentit filosòfic; conceptes densos, que no trigarán a ser recreats i assimilats per autors del Segle d'Or espanyol. A aquest poeta dedica ací un treball Mª Teresa Gironés (“Ausiàs March i la reformulació del bé: de l'amor a la dona al bé diví”), engrunant —a través del seu jo poètic— l'assumpció de la doctrina teològica de sant Tomàs d'Aquino, predominant en la seva obra, en confluència amb la concepció teleològica d'Aristòtil en la *Nicomàquea*.³⁴ Versos que —segons comentàvem— responen a una feina reflexiva, adients amb una nova noció de la poesia, en la qual s'hi laboren conceptualment i difícilment temes d'entitat teològica i filosòfica junt amb una manifestació de la més pregona intimitat. Actituds no acostumades abans. Cal recordar que Gironés, en un treball anterior (2004), considera March precursor de l'humanisme pel que podríem denominar la força del jo, atribuint la seva excel·lència i originalitat al fet de no ocultar els seus problemes intel·lectuals i el dolor que li produïen.

Ara bé, ens podem preguntar —dèiem més amunt— si està Llull un cop més en aquests orígens explicatius de l'ús del català, així com s'ha reconegut que està quant a forjar la llengua d'ús literari,³⁵ i així com en davallen idees que foren innovadores per als humanistes i que afloraran a l'humanisme posterior, com per exemple les relatives a la unitat de pensament o la concòrdia ideològica, i la filosofia naturalista. Ningú no pot pretendre una filiació humanista en el filòsof que no comprenia com podien ser superiors els antics sense conèixer el dogma, com es planteja en *Lo desconhort*, però hi arrenen algunes tendències des dels orígens de l'humanisme (Butinyà 2006), així com està ben present en els cercles erasmistes de Barcelona i de València, a l'igual que observa Ensenyat que es donà conjuntament classicisme i lul·lisme a les Balears.³⁶ Figura que no pot estranyar que fos ben rebuda i compresa en un primer humanisme

³³ Idees provinents de la meua contribució al Projecte d'Investigació, dirigit per Emma Martinell, sobre la consciència lingüística: *La conciencia lingüística en las letras catalanas de la Edad Media: del campo histórico y del filosófico a la ficción* (dins Martinell-Cruz 1996, 79-134).

³⁴ “Ausiàs March volia fer de l'amor una virtut, una pràctica per viure virtuosament aconseguint el *bé suprem* que no era altre que l'amor perdurable. Ell parteix del fet que tots els homes desitgen la felicitat; i no dubta que el més alt bé concebible és la perfecció moral individual coronada per la felicitat que mereix: la veu lírica ausiasmarquiana buscarà la seua *eudaimonia* o felicitat particular a través del veritable amor.”

³⁵ A pesar de comptar, abans de les primeres obres lul·lianes (1272), amb textos en català de considerable vigor, com ara les cròniques (Nadal-Prats 1983).

³⁶ A tall d'índexs a explorar al voltant del lul·lisme, podem fer notar la seva difusió en terres castelleses, on fou recuperat a la Universitat d'Alcalà per Cisneros, o bé es troben petges medievals com el *Libro de Gonzalo Morante*, rèplica del *Libre del gentil e los tres savis* lul·lià, traduït al castellà en 1378 (Butinyà 1995).

quan la rebran obertament humanistes europeus, com ara Nicolau de Cusa o –sense saber-ho, perquè ho beguè anònimament a través de Sibiuda– nogensmenys que Montaigne.

Resti en peu, doncs, la pregunta si ha pogut pesar en aquella inclinació per l'ús del català la potent personalitat de Llull. En aquest volum, no a causa del fet lingüístic sinó de fils més profunds com els fa poc esmentats, Júlia Butinyà analitza un passatge de *Lo somni* que –gràcies a les suggerències de dos llatinistes i a la llum de Llull– s'obre a una nova comprensió, la qual incideix a justificar les arrels lul·lianes per part d'humanistes posteriors. Això pot comptar a favor de l'anàlisi per menut que exigeix aquest gran diàleg,³⁷ així com de l'observació comparatista requerida en múltiples direccions dintre del marc hispànic i en un context europeu.³⁸ Així doncs, sense ànims de marcar distincions envers les diferents manifestacions de l'humanisme, ni hispànic ni europeu, en les quals s'enquadra naturalment el català, si l'explicació de la seva primerenca recepció la poden facilitar les relacions amb Itàlia i França, sense descurar la imbricació amb l'eix mediterrani mitjançant Nàpols-Sicília, tan lligat a aquesta corona, la de l'efervescència primera en llengua vulgar potser que calgui entendre-la per mitjà de Llull.

A l'indispensable punt d'encontre dels humanistes, entorn dels prínceps, la nostra introducció-referent de Cortijo & Calvente afegia el mecenatge cortesà amb un article d'Óscar Perea, el qual es complementa bé amb el presentat ací per Francisco Calero³⁹ sobre Vives, ja que tracta de l'acolorit focus valencià, on alternaven les tres llengües en poesia: la llatina, la valenciana –és a dir, catalana– i la castellana. Si en aquestes dues ja havien iniciat l'alternança els cançoners, en els cercles valencians sorgirà a més el teatre profà, bé amb segell castellà (*Seraphina* de Torres Naharro) o inclús en la modalitat bilingüe (*La vesita* de Ferrandis d'Herèdia). També té una obra on alguns personatges parlen castellà (*El castell d'Emmaús*) Joan de Timoneda, curiosa figura com a “autor bisagra”, en expressió de Joan Ribera (1998), i testimoni dels inicis a bascular cap al castellà: en català tan sols en tenim autos sacramentals, en la línia de la Contrareforma, i la resta de la seva producció és en castellà. Li dedica ací un treball José Romera (“El doble filo de la *imitatio*: la Patraña segunda de J. Timoneda”), qui va fer un descobriment que afecta especialment l'espai d'aquest volum, ja que demostrà que el relat de *Griselda* d'*El Patrañuelo* deriva directament de Bernat Metge. I justament amb aquest referent de Vives/teatre es tanca un cercle ja anticipat per Fernández de Heredia (història i *Tucidides*), continuat amb les construccions

³⁷ I de la seva repercusió envers la mateixa obra de Metge, posem per cas front a l'*Apologia*, ja que per a aquesta autora, “si hem vist que, a *Lo somni*, rere el personatge de Bernat i de manera subterrània, dialoga amb Ramon Llull, és ben escaient que sigui ací Llull el seu interlocutor amb qui Bernat parli ara obertament, ja que es diu precisament Ramon”.

³⁸ Al·lusió al títol del màster EEES que coordino en la UNED: *Literaturas hispánicas (catalana, gallega, vasca) en el contexto europeo*.

³⁹ Els editors hem decidit d'incloure aquest article en el volum, car s'afegeix de manera polèmica a les discussions actuals sobre l'autoria i la data d'obra tan cabdal com és El Lazarillo, esperant que així s'hi generi un ric debat intel·lectual.

narratives novel·lístiques, les preocupacions poètiques del jo humanista i ara ultimament al cançoner i el teatre amb què s'encimbellava la comunitat d'interessos dels *humanismes* peninsulars.

Francisco Calero ens aporta un estudi controvertit (“La Literatura castellana en la Corona de Aragón: el caso de Luis Vives”) en què analitza el *Diálogo de las cosas acaecidas en Roma*, el *Diálogo de Mercurio y Carón*, el *Diálogo de doctrina christiana*, el *Diálogo de la lengua* y *Lazarillo de Tormes*, afirmant (en contra de nombrosos crítics, però en especial de Rosa Navarro quant a la darrera obra) la possible autoria de Vives per a totes elles. S’hi fonamenta en algunes notes centrals de l’autor valencià, com el seu erasmisme, la necessitat de romandre anònim (“había defendido con anterioridad unas ideas imparciales sobre la política europea, y no le interesaba aparecer como defensor a ultranza de la actuación particular de Carlos V”), la seva mestria en l’ús del diàleg, així com en indicis biogràfics i estilístics de diversa mena i en la comparació de dites obres amb nombroses produccions del valencià (*De ratione dicendi*, *De disciplinis*, *De Europae dissidiis*, etc.). En qualsevol cas ressalta en l’article el caràcter de Vives com a mestre humanista, representant significatiu de dit moviment (en el seu segon o tercer impuls vital), i no sols en el context ampli de l’humanisme hispà, ans en el més ampli d’una *res publica litterarum* d’extensió europea. Tot això, en suma, és indicatiu de la seva obra sencera, aquell projecte d’anotació d’autors clàssics i patristics, la seva preocupació pedagògica, la seva participació en les discussions sobre història europea i, en especial, la seva teologia humanista/erasmista, basada en “el principio de la concordia entre todos los cristianos” sense jerarquies ni distincions (Coroleu).

I no creiem que pugui semblar prolongació forçada aquesta figura quan Vicent Josep Escartí ens ha aportat un treball (“Nota sobre la visión del mundo y la ideología cesarista en el Breve compendio de la Sphera de Martín Cortés, Sevilla 1545”) sobre una figura interessant pel que té de novedosa i que fins i tot és posterior: Martín Cortés, la visió del món del qual, quant al factor geogràfic i científic, així com en la seva idea cesarista, és de clar signe humanístic. Això confirma l’afirmació d’un gran historiador d’aquesta Corona i d’aquesta cultura, Jaume Vicens Vives, qui diu a propòsit de la interacció d’aquesta època en la Península: “Amb l’adveniment dels Trastàmars al tron d’Aragó aquestes relacions es multiplicaren en tots sentits. A més sorgí en el segle XV un fenomen que acabaria de lligar estretament aquestes noves fórmules de convivència hispànica: l’humanisme. El revifament de la consciència unitària des del doble punt de vista geogràfic i polític prengué sobre les cendres dels vells records, tant a Catalunya com a Castella” (235).

D’ací doncs ens remetem al punt important que sustenta aquest volum, la vigència de l’humanisme primerenc, a causa també de la seva perduració. És moment de tornar a l’inici, a Bernat Metge, qui detecta els primers símptomes, entre ells l’antimisoginisme. Punt sobre el que comptem amb un treball d’Helena Guzmán (“El viejo tema de la misoginia: ecos de Semónides en Bernat Metge”), que clou el volum amb sorprenents novetats, en observar que el guió temàtic central del vituperi femení

es troba ja en el poeta grec. Això li fa formular una suggerència del màxim interès: el possible coneixement de l'antologia d'Estobeo en el segle XIV, cosa que li fa recordar finalment Fernández de Heredia, tan interessat pel món grec.

D'altra banda, mencionem que aquest tipus de treballs s'inclouen al "Boletín de Estudios sobre el Humanismo en España", ja citat, que recull els treballs de tema humanístic en romanç, o a les bases bibliogràfiques de Tomás González Rolán *et alii* (2004), que defensa l'humanisme en aquestes llengües. Respecte a la polèmica del català, el mateix bressol de recepció d'aquest monogràfic desarma un principal argument dels atacs: de ser una maniobra a fi de crear una història nacional de Catalunya; o més encara, que es tracti d'una batalla de nacionalismes moderns (Badia 1988).

Com hem dit, la naturalesa d'aquesta parcel·la territorial ha estat molt més ignorada que altres; ni cal dir en comparació a l'atenció donada a l'humanisme francès, que acostuma a entrar en visions de conjunt, com ara la recent d'Hernández Miguel (2008). Així doncs, si l'inici dels estudis del moviment comptà amb gran empenta (els Rubió –pare i fill– i Riquer), actualment, les quatre i atapeïdes pàgines del nostre punt de referència sobre la introducció de l'humanisme (Cortijo & Jiménez Calvente, Coroleu) ens produeixen als pocs supervivents estudiosos d'aquest corrent en les lletres catalanes un fort neguit a causa del retard en què ens trobem; i també perquè és difícil de fer les coses bé en solitari i sense contrast. Manquen estudis per a la creació llatina, sent-ne mancada la cultura dels cercles cancellerescos i cortesans de l'època; algunes excepcions, com el treball de Trench-Canellas (1988), que resum des de l'impacte del fenomen cultural al final del regnat de Joan II (1344-1479), mostren el possible defecte suara apuntat per fallades de contingut –com alguna obra de creació considerada traducció; però cal valorar el mèrit de recopilacions peoneres com aquesta, no només útils ans necessàries a efectes d'ordenació i aportació de dades. A més de ser de molt interès en la mesura que contribueixen a no confondre ambdós moviments, humanisme i renaixement –com bé s'afanyen a distingir els estudis amb aquest títol de Batllori i de Rubió i Balaguer–, perquè la distinció és clarificadora i cal donar a cadascú el seu.

Mentrestant queda ese gran forat per a cobrir, que afecta no sols a aspectes generals o teòrics sinó a punts tan fascinants i interdisciplinars com el d'escatir si Metge confon el *Fedre* i el *Fedó* ran la confusió de Petrarca en unes glosses –ja que degué consultar manuscrits seus a Avinyó, i amb molta probabilitat el que conté aquest lapsus, perquè s'hi incloïa el *De anima* de Cassiodor, que és una font metgiana de molt relleu–; o si en aquell passatge en què està tractant de la immortalitat la cita del primer li serveix per a destacar o fonamentar –per la via classicista– l'argument de la justícia que es tracta en aquella obra platònica, donat que –a través de Llull– és l'argument que ell fa sobresortir com d'allò més adient conforme a raó (Butinyà 2002a). Sigui com sigui, admirant a ultrança Petrarca, s'atreveix a corregir-lo sovint, així com sense conèixer Plató, segons sembla, l'arboria per sobre de tots i sense reverencialismes. M'atreveria a dir que Metge, respecte a l'humanisme, supera totes

les proves. Però, malgrat haver estat secretari reial, escrivà i notari de la cancelleria, Bernat Metge –que firmava en llatí *Bernardus Medici*– sembla que no dominava tan virtuosament la llengua sàvia com per a fer-hi una obra com *Lo somni*.⁴⁰

El bagatge entrevist no sols subscriu l'entitat del moviment en aquestes lletres, sinó que pot ajudar a esborrar el que a Rubió i Balaguer li semblava la tragèdia de la literatura catalana antiga: que d'esplendor no va viure més que aquesta primera etapa. És una cosa confirmada per tothom, però no cal deduir que aquella producció fos una preparació o anticip interromputs per no abastar la maduresa. Perquè s'ha de concebre i valorar l'humanisme per si mateix, com a moviment de transició,⁴¹ i amb la seva peculiar mixtura de trànsit per la qual s'obre camí per a respondre a unes noves exigències. Per consegüent, cal assumir com valuós, en la seva justa mesura però amb tota la seva rellevància, l'humanisme d'aquesta primera etapa d'introducció, segons ha assentat González Rolán per la via bibliogràfica per a les literatures hispàniques.

Evidentment no era ferma la cultura dels *studia humanitatis*, i no sabem en quin grau llucà Metge el que estava pendent quan accedeix a la *paideia clàssica* per mitjà de sant Agustí –al cap i a la fi com Petrarca–; però en qualsevol cas més meritòries són llurs consecucions si ultrapassaven la formació del seu temps i resultaven afortunades. Fruit insòlit, per tant, d'unes condicions en las quals no havia quallat encara la sòlida base pedagògica a venir. Per tot això, si no es tracta de desacralitzar els uns, sí de beatificar alguns altres.

La producció literària dels nuclis de Barcelona, Nàpols i València –maldestres o poc formats, a més d'adversos en la seva gran part a les innovacions, insuficients de fet per a canviar d'arrel les perspectives hispàniques–, no pot marginar-se superficialment ni molt menys despectivament; per la qual cosa seria força més positiu de dedicar-nos a intentar delimitar els tipus d'humanisme, les causes, les relacions i els moments –podria ser, i a tall d'exemple no de model, com prehumanisme, humanisme i humanisme renaixentista, respectivament per a aquells entorns urbans– que no pas d'insistir a negar-lo o defensar-lo. I sí, com a model, com ha fet el volum que ens precedeix.

Així mateix, comptant amb autors com Metge i el del *Curial* entre els precursors quatrecentistes que no imitaven ni citaven per lluïment, i tenint també en compte el conjunt de traduccions, obres i figures –algunes de les quals s'han contemplat ací,

⁴⁰ Comentari que va fer el professor Batllori en el col·loqui d'un Seminari de Literatura comparada catalana i castellana a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (2001), havent-hi parlat Júlia Butinyà sobre el *Griselda* (*Del "Griselda" català al castellà*, 2002b). Cal afegir que amb la mateixa ocasió també hi va pronunciar una conferència el professor José Romera.

⁴¹ Així, fins i tot a les obres que qualifiquem de molt límpides, les de Metge i el *Curial*, el barceloní es dedica en primer lloc a tirar a terra els gèneres obsolets, imitant-los, i el segon creu a la cavalleria, ja que constituïa un important nucli laic que despertava a la cultura.

sense arribar a cobrir l'espectre ni respondre a una planificació–, no és precís que la renovació exploti en el renaixement perquè en aquestes lletres ja hauria esclatat. I no hi ha cap regla que exigeixi a les literatures que eclosionin en moviments seguits o que d'un es generi l'altre, perquè cadascuna té els seus moments de generació i d'expansió; de manera que, havent estat preuada o autosuficient avantsala, no cal retreure a aquest humanisme que no fos llavor del següent moviment. Això de banda, és un fet constatat pels estudis dels darrers temps que aquesta literatura, encara que contrastivament denoti una ferma baixada, es mantingué en el subsegüent renèixer: vet ací la poesia, amb una figura com Pere Serafí, que incorpora els avenços petrarquescos, o la mística (*Spill de la vida religiosa*, de 1515, amb versió castellana de 1535), o segons el prototipus del gènere dialogat de l'època, els *Col.loquis* vistos en aquest volum. Ací també en seríem testimonis quan no hem fet un tall entre els esglaons dels moments humanístics i renaixents; escisió delicada a fer, havent-hi inclòs les tres llengües, i donada la situació encara precària dels estudis i també que els Segles d'Or no coincideixen cronològicament.

Pel que fa al canvi humanista en el poc més de segle que va de 1380 a 1490 –el temps que afecta sobretot a aquesta corona–, crec que s'hi fa palès que no es redueix a l'esnobisme dels grans i a la curiositat dels intel·lectuals sinó de quelcom més profund, de major envergadura. Hom podrà discutir el nombre més o menys gran d'*amateurs* comparativament a les grans figures posteriors –que, amb tot, poden també espigolar-se dins el mateix àmbit, com esdevé amb Vives–; però no crec que es degui veure en aquells autors un vernís llampant o baladrer (*chillón*) de classicisme (Rico), perquè alguns hi assimilaren plenament el que s'havia engendrat a Itàlia, i en altres s'aprecia una ben original tonalitat de l'Antiguitat vista a través dels trescentistes italians; però en tots ells, una forta i sentida aspiració d'*imitatio* i *assimilatio*.

Aquesta comunitat lingüística i literària hispànica va anar de la mà en el lent i complex trasvàs d'una època a l'altra, s'expressés en la llengua que s'expressés de les tres que hi conviuen. A l'igual que a Europa. I les mentalitats no foren sempre al seu ritme, com tampoc en les altres literatures europees, i com succeeix en la majoria de moviments culturals. No canvià doncs el panorama, però aquesta re-introducció de les lletres clàssiques en la nostra península implicà un procés que repercutí molt positivament en la literatura romanç –com també s'indica en Cortijo & Jiménez Calvente– i, en part, arribà a la societat; al capdavant, d'una manera semblant a com ocorreria en el renaixement espanyol⁴². Per això, encara considerant que –segons un parer molt exigent o restrictiu, sovint arrelat als crítics de llengües vernacles i no als de les clàssiques precisament– l'humanisme català fos sols un apunt inicial, digne d'alta estima però molt oblidat; o bé fins i tot jutjant demèrit que la literatura catalana no continués enlairada a l'altura d'altres que anaven ascendint progressivament fins al període següent –el del renaixement–, més motiu hi hauria per al seu rescat.

⁴² “la frecuentación de las letras clásicas dejó amplias huellas en la literatura romance: unas huellas que hicieron más notoria la afinidad entre ambas, dando por ende a la más joven una dignidad y un relieve inéditos y refinando el gusto de los nuevos públicos” (Rico 531).

Humanismo catalán: Breve nota introductoria

Julia Butiñá
UNED

Antonio Cortijo Ocaña
University of California

Este conjunto de artículos es muy cercano al del *Humanismo español latino*, que constituye el último volumen de 2008 de *La corónica* (37.1), no sólo por la época estudiada, de los siglos XIV al XVI, sino por pretender no ser exhaustivo sino reunir sólo un conjunto de trabajos que, eso sí, den razón del interés de exponerlos agrupados y del hecho de dedicar atención al tema. Participamos plenamente de la necesidad de insistir en “conocer los primeros pasos del Humanismo en la Península a fin de poder calibrar con mayor precisión el alcance y novedad de la Literatura, ahora sin adjetivos, de este período” (Cortijo & Jiménez 12). Pasos que corresponden a los años de aclimatación de las modas italianas, y que, aunque presenten peculiaridades en las distintas lenguas, muestran un *humus* común. Y si en esa franja temporal, en España como en los otros países, conviven latino y vernáculo, como se hace allí manifiesto, aquí tendremos que añadir ya en este período al castellano.⁴³ La cercanía con aquella precedente introducción, pues, hace que en ésta nos remitamos a menudo a ella, lo cual favorece además la compartida finalidad de hacer manifiesto aquel *humus*.

Por tanto, como comienza aquella primera *Breve nota introductoria*, no queda excluida la literatura neolatina de nuestro enfoque, a pesar del título del volumen (*Humanismo catalán*), que responde a una denominación acuñada desde el discurso de Rubió i Lluch en el siglo XIX. Aquí, Gabriel Ensenyat, que atiende en su trabajo (“Entorn de la recepció de la cultura humanística a Mallorca”) al panorama de la recepción de la cultura humanística en las Baleares en esta etapa, que tilda de larga Edad Media, se fija en la minoría que protagonizó el cambio⁴⁴ y expone ambas vertientes, dando buena muestra de la alternancia de las dos lenguas.

El enclave más destacado para la producción latina se dio en el entorno de Nápoles, a la sombra de la corte del Magnánimo, capitaneada por su magnífica biblioteca, ámbito con el que Badía i Margarit considera consumada la etapa clásica de la literatura catalana. Este lingüista ha aportado en relación con este entorno un gran

⁴³ Como –pero no al igual que– en la época trovadoresca se suele incluir en estos estudios el provenzal; y, así como se cuenta con Guillem de Cervera, ahora no prescindiremos de Joan Lluís Vives. Sobre el plurilingüismo de estas letras, véase Butiñá 2002b.

⁴⁴ Con nombres como Francesc Aixaló, Pere Miquel Carbonell, Mateu Malferit, Joan Valero, el obispo de Mallorca Joan Garcia, las dinastías Berard, Muntanyans, Olesa y Valentí, amén de otros, como Esperandéu Espanyol, Lluçà Colomines, etc., que son a su vez representantes de grupos como juristas, eclesiásticos, profesionales liberales, etc.

trabajo sobre las *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagessívols* (1999),⁴⁵ en el que atribuye su autoría a Pere Miquel Carbonell, un humanista barcelonés relacionado con aquel círculo a pesar de no haber residido en Italia. Esta obra consiste en un listado alfabético de errores de escritura, fruto de la preocupación purista o la *questione della lingua*, que generó una literatura de debates. Todo ello deja entrever el ambiente que, aunque minoritario, mimetizaba el napolitano y rodeaba a aquel archivero de la Corona, bibliófilo de quien se celebraba la *litterarum aviditas*, colector de un rico epistolario (en parte latino) y quien en sus *Chròniques d'Espanya* agradecía al Magnánimo que los sacara de la barbarie a la que estaban acostumbrados (Miguel 2004). Comentario este último, por cierto, no lejano de otro más conocido, del Panormita (Beccadelli), en su biografía del monarca –*Dels fets e dits del gran rei Alfons*, según la traducción del mismo siglo XV de Jordi de Centelles–, al quejarse de la falta de cultivo del latín y otros estudios en España:

Als criats seus, naturals d'Espanya, desviats e apartats de tot estudi d'eloqüència, com aja cinch-cens anys que de ornament de doctrina aquella pàtria fretureje...lo gran rey los hi enduÿa a saber y estudiar lo digne ornament de la sciència. Car los bàrbaros e grossos d'enteniment, doctrina elegant los reforma. (87)

Siguiendo la que fue una de las preocupaciones más acendradas del monarca, ávido de un nuevo género de marcado carácter humanista como es la historia, Conde Salazar analiza en su artículo (“La obra y la biografía de Julio César en los *Paralipomenon Hispaniae Libri X* de Joan Margarit”) la famosa obra del obispo de Gerona, Joan Margarit: *Paralipomenon Hispaniae libri X*, y en especial el libro IX, “biografía de César con especial hincapié en los episodios de la guerra civil entre César y Pompeyo que tuvieron lugar en España”. El obispo, de hecho, es “ejemplo válido de la asimilación de los métodos de la historiografía humanista en la Península,” siendo figura “muy próxima al movimiento humanista” junto a Alfonso de Palencia (Coroleu 297-98; Tate). Margarit en él acomete una cuidadosa labor (anterior a las de Bruni o Nebrija) de selección de autores clásicos (Plinio, Mela, Livio, César, Floro, etc.) y contemporáneos, los “más apropiados para cada uno de los temas que trata, declarando en cada momento cuál es el elegido por lo que resulta generalmente bastante fácil identificar sus fuentes”. Conde se enfoca en su estudio en la utilización de estas fuentes. Concluye que el libro ofrece un “esquema basado en el *De gestis Caesaris* de Petrarca”, aunque su originalidad radica en la selección de varios autores (los *Comentarios* del propio César, las *Historiae aduersus paganos* de Orosio, el *De bello Hispaniense* de Celso, etc.) y en particular en el engranaje de los mismos.

⁴⁵ Remitimos especialmente a los capítulos *La llatinització dels esperits* –que incluye *Els humanistes i les llengües vernacles* y *Els humanistes de les terres de llengua catalana*–, y *Els filòlegs i els esforços per rehabilitar el vulgar*, todos ellos de interés para nuestra temática.

Si, como en nuestra introducción de referencia (Cortijo & Jiménez), atendemos a los géneros que se desarrollan al calor de la vuelta a la literatura latina, resaltan las coincidencias con las otras literaturas, por lo que recordamos un trabajo anterior de Matilde Conde (1996), también de historiografía, semejante al que nos aporta aquí, pero donde trataba además del cultivo epistolar y otras vías, incluso algunas de apariencia subsidiaria, como los documentos oficiales. En los preámbulos de éstos se fijó hace ya más de 50 años Ruiz Calonja, en un valioso estudio donde advertía la manera personal de decir de estos escribanos o secretarios, a los que denominaba humanistas. Es un hecho que por todos esos poros se aspiraba a escribir en una lengua noble, como la antigua, o bien a hacer obras que emularan la Antigüedad o, más aún, que permanecieran para la posteridad.

Las reflexiones acerca de los puntos en común respecto a la Corona de Castilla, así como las divergencias y también sus posibles causas, resultan apasionantes. Entre las últimas cabe observar que en estas letras aflora con carácter, fuerza y prontitud la narrativa larga en prosa, la novela, el género que iba a tener tanto porvenir en las lenguas romances. Pero he aquí que nace sin contactos al parecer con las posibles fuentes latinas, pues los autores de las primerizas y grandes novelas caballerescas (*Curial e Güelfa* y *Tirant lo Blanc*) parecen desconocerlas. Por lo tanto, hay que sopesar y analizar bien esa génesis, aunque no sea algo extraordinario, ya que al fin y al cabo –como también se comenta en la precedente introducción– se trataría de una adaptación creativa o desarrollo híbrido de modelos italianos, sea de narraciones sentimentales, sea de las ficciones poéticas, sea de la historiografía (Butiñá 2005). En cualquier caso podría también mencionarse las concomitancias con el humanismo temprano italiano por parte de otro género con paralelos en Castilla, el de la novela sentimental, que en Cataluña dará lugar al florecimiento de ese género que ha dado en tildarse de *novel·letes sentimentals* (Cortijo Ocaña). El trabajo que aporta aquí con respecto a las novelas caballerescas Jeroni Miguel (“*Virtus et sapientia*, elements integradors de la *nobilitas* de Curial”) da una explicación del *Curial e Güelfa* como palestra de las nuevas cualidades (*uirtus, fortuna, sapientia, nobilitas*) del hombre de armas y letras, bajo la óptica de la dinámica humanística que combina ambas tradiciones; lo corrobora con múltiples apoyos en la proyección petrarquesca y de los círculos humanistas italianos. Así, se refuerza en esta corriente una obra escrita –según su reciente editor, Antoni Ferrando– para lectores deslumbrados por el humanismo, entendido ahora como movimiento que privilegia el viaje de autoconocimiento y de ennoblecimiento por las obras:

...en acabar el tercer llibre es tanca un procés que arrenca en iniciar-se el primer, tot just quan acaben de conèixer Curial, que prové d’una família humil, i que conclou quan el jove cavaller aconseguix una merescuda *nobilitas*, mercès a la seva dedicació i a una ferma voluntat de creure en allò que li havia dit la Güelfa de bon començament: “Com los hòmens, per

diverses accidents, moltes vegades de pobre estat vénen a ésser grans homes, e que a açò los ha amenar lo viure virtuosament". (I, 31)

De los aspectos humanísticos de la otra gran novela, el *Tirant*, trata, con conocimiento de causa, una latinista, Sònia Gros.

A las cortes del príncipe se añade el mecenazgo político y social, como también señala aquella introducción previa (Cortijo & Jiménez Calvente; e incluso el mecenazgo femenino en la labor de la producción humanista [Cortijo 1998], paralela a la de Castilla en particular con la figura de Isabel I), si bien está pendiente no sólo la tarea de comparar los de ambas Coronas o ahondar en el momento compartido por humanistas de las tres procedencias (Aragón, Castilla, Italia) –es decir, el recién apuntado en torno al Magnánimo–, sino también establecer contrastes con los círculos cancellerescos italianos. Pues incluso la rica, variopinta y pujante Valencia ofrecía un revulsivo frente a aquella corte (Hauf 1995). En esta ciudad, en la que florece el conjunto más abigarrado y más conocido de la literatura catalana en esta época (Joan Roís de Corella, Jaume Roig, Joanot Martorell, Isabel de Ville, etc.), pese al brillo de los trazos humanísticos, se acusa el fuerte tono ascético y moralizante, propiciado por la misma reina regente, la tan religiosa María de Castilla; ello da razón de la mezcla característica de ese entorno, entre lo amargo de cariz aleccionador y lo sensual de los ropajes de ascendencia mitológica, mezcla que podría exhibir el *Tirant lo Blanch*, como propone Hauf. Bien observa Riquer (1969) que la fusión de medievalismo y humanismo es la tónica más general (paralela a la situación universitaria castellana representada por ese Nebrija *debelador de la barbarie*); y si el primero está fuertemente arraigado en la sociedad, el segundo cuenta con figuras de talla y vocación literarias.

Ahora bien, para hallar la mayor pureza hay que retroceder en el tiempo y volver al primerísimo impacto, todavía en el siglo XIV, en la cancellería de Barcelona, a causa de la figura de Bernat Metge, a la que se dedican aquí cuatro trabajos (Butiñá, Marco, Guzmán⁴⁶, Ribera); a este autor se debe la obra reconocida por toda la crítica como excelente, en la línea de los diálogos clásicos, *Lo somni* (1399). La vivencia del momento finisecular en este ámbito hace ver algo importante para el humanismo de estas letras, pues tiene obras –como el diálogo recién citado– que son buen testimonio del cambio a causa precisamente de la reacción a su penetración. Así, *Lo somni* se abre a una doble lectura según las audiencias, dado que Bernat Metge escribía a la vez para los pocos que le entendían y para aquellos de los que tenía que defenderse o podían protegerle. Dan pie sobre todo a las interpretaciones las fuentes clandestinas, cuyo descubrimiento inició un humanista (Ferran Valentí, el traductor de las *Paradoxa* ciceronianas [ver Coroleu para su contextualización en un panorama hispánico general del Humanismo]) y que se han ido incrementado espectacularmente, en especial en el siglo XX. Aquella doble lectura no hay ni que demostrarla dado que se mantiene viva

⁴⁶ Recordamos que esta helenista ya había colaborado en temas de catalán, concretamente luliano, con motivo de la propuesta de ubicación de la ermita de Blaquerna, en Corfú.

en la actualidad bajo la misma regla: es decir, la obra se interpreta de una u otra manera según se lea el diálogo a la luz de la interpretación humanística o no. Butiñá (“Ramon Llull en el primer Humanisme”) se centra en su análisis en los puntos de contacto/influencia entre Llull y Metge –o sea en los primeros síntomas de humanismo–, entre los que destaca “l’obertura cultural, o millor encara dialogística” o “l’ètica, la qual implicarà el valor de la gentilitat”, etc., todo en suma para concluir con la afirmación del “gruix traç humanista que ofereix aquesta cultura que, de Llull en avall, passa per Metge i s’estén fins a Vives”.

Pero para captar el carácter mixto del movimiento, no hace falta remitirse al claroscuro de aquel entorno barcelonés, que sufrió bruscamente el encontronazo de las dos tendencias a raíz del paso de un monarca a otro, de Joan I a Martí I, a causa de las múltiples tensiones económicas y políticas que estallaron a la muerte del primero (Riquer 1959). Pues, como ya hemos apuntado, se oscilaba entre el pasado inmediato a extinguir y el que se imponía a recuperar –el clasicista–, como bien atestiguan también las otras obras de Metge, e incluso obras un siglo posteriores; de modo que el cambio, que lógicamente se refleja en la literatura, debe concebirse, más allá de lo meramente formal, como una evolución de la mentalidad, que se iba decantando progresivamente hacia lo humano. De ahí que descuelle, además del amor a lo clásico, la conciencia crítica o el interés científico (Ruiz Calonja 1962), o que se dé toda una renovación moral, como hemos comentado en cuanto al trabajo de Jeroni Miguel.

En esas otras obras metgianas se centra Miquel Marco (“El context cultural del *Llibre de Fortuna e Prudència* de Bernat Metge i la recepció de l’obra per la crítica”), partiendo del complejo contexto cultural del debate del *Llibre de Fortuna e Prudència*, y pasando al resto de producción de estructura o forma tradicional pero que contiene una burla feroz al sistema escolástico; también Joan Ribera aprecia en el suyo (“Usos y recursos narrativos en el Humanismo románico en ciernes: A propósito de Bernat Metge”), cómo, a pesar de la forma medieval, se halla ahí naturalismo, librepensamiento y una dosis fortísima de subjetivismo. No en vano Metge, en *Lo somni*, deja la impronta del más prístino humanismo en lengua vulgar, expresando, de manera desapercibida, el objetivo de ser útil en el futuro a muchos, lo que equivale a la presencia de la posteridad característica de los humanistas, y que bien tuvo presente Petrarca. Aquel profesor se centra en varios textos de Metge y los estudia a la luz de sus marcos genéricos, concluyendo que el autor muestra “una major tolerància social en la revelació de comportaments poc morals i ètics” que le permite ser “molt més directe i clar en les paròdies del sermó i del lletovari”. Su escepticismo e incorformismo filosófico-teológico tuvo, además, que quedar oculto “sota un vel d’ambigüitat poc perceptible per al lector”.

Observa en su trabajo Ribera, atento a la fascinación humanista en Metge, cómo en su traducción del *Griselda* combina el armazón debido a Petrarca con el aliento de vida creado por Boccaccio. Recursos y estrategias humanistas que actúan como métodos de trabajo o herramientas filológicas, de las que –más o menos relacionadas con la traducción– también trata Jiménez Calvente en aquel volumen de *La corónica*.

Ribera observa estas técnicas en atención al potencial narrativo de Metge y, partiendo de algo muy propio de aquel momento, los cruces entre los géneros, da un repaso a toda su obra yendo a parar a dos escenas puntuales, las iniciales de los diálogos (*Lo somni* y *Apologia*), sin olvidar la central del primero en que el rey –fallecido y aparecido– y el autor hablan de sus lecturas y los libros intercambiados en vida. El autor se centra en las “prácticas narrativas traídas por él [Metge] a textos de diversa factura” y en el uso de una terminología como *novelles*, *recitar*, *història*, *raonament...* “en momentos en que la actuación que se dispone a llevar a cabo es, exactamente, la de narrar, ejecución que resuelve con fluidez y desde la cual, si ese es el caso, puede volver o pasar a un diferente modo de escritura”.

Por otro lado, en el caso de Metge cabe insistir en su valía a causa de la precedencia temporal hispánica –también resaltada en Cortijo & Jiménez Calvente–, tanto por su hondo conocimiento de los autores latinos, que muestran ya sus declaradas alusiones ciceronianas, como por usarlas sin alardes de erudición; y Cicerón no entra en el cómputo de los que alegaba el rey, en su conversación con el autor, que eran a éste muy familiares (Virgilio, Séneca, Ovidio, Horacio, Lucano, Estacio, Juvenal). Además, aunque a una muy gran distancia, la referencia al *De senectute* era también auténtica en el prólogo de su padrastró, Ferrer Sayol, a su traducción de Paladio. Y en lo que a doctrina moral se refiere, la de los clásicos es por la que opta Metge; pero no se trata de moralizar con ellos –como hacían los medievales, o como incluso se hace después en glosas a obras clásicas– sino de asumirlos con intensidad y en un amplio abanico, desde el mito ovidiano de Orfeo, tomado de las *Metamorfosis*, a las mujeres ejemplares de Valerio Máximo. En ello se adelanta a lo que serán después obras como la del Pinciano, en que el saber clásico casi *in totum* se aprovecha para promover un proyecto de humanismo cristiano. Advertimos, por último, que al oponente al cantor del amor, a la espléndida figura de Tiresias, le dedica mucha atención el trabajo de Helena Guzmán.

Pero no vamos a extendernos sobre la obra de Metge, pese a ser tan mal conocida lamentablemente y tan poco explicada. A mi entender, por no haberse leído en clave humanista, a pesar de que, como en una operación matemática, da la interpretación indefectible el rechazo al *Secretum* y al *Corbaccio*, con fuerte denuncia de su moral, en aras de los clásicos; mientras que se adhiere a otras obras de Boccaccio de inspiración dantesca (*Trattatello*, *Comento*). Sabia discriminación que le hacía renovador de los mismos renovadores; así como parece transparente que rescata el concepto de literatura que Petrarca abandona al final de aquel secreto tratado calificándolo como terrenal e inútil, puesto que el autor catalán, en el corazón del I libro, deja en la máxima cota, junto a los grandes clásicos, el *Africa* del mentor. Es corrector, pues, del mayor humanista, pero de la mano de sus *mentores* mutuos: los clásicos (Butiñá 2002a, 2007a, b), lo que avala que había recobrado a fondo esta cultura.⁴⁷

⁴⁷ Una cultura recobrada es el título del primer capítulo de *Príncipes y humanistas* de Fontán, que comienza con una espléndida lección sobre el recorrido del vocablo ‘humanismo’. Cabe comentar que

Habiéndonos referido al debate y al diálogo hay que tratar de los coloquios, capítulo en que sobresalen –ya en el siglo XVI– los *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Mª Àngels Massip y Joan Antoni González (“Unitats fraseològiques a l’obra *Els col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, de Cristòfor Despuig”), lo analizan desde la fraseología, considerando los refranes un rasgo humanista de la obra, y ratificando el carácter renacentista por notas presentes también en los hermanos Valdés como el interés político y pedagógico; no extraña, pues, que el autor los ponga de lado, por su sabiduría popular, a los consejos de Aristóteles o Cicerón, o bien que recoja proverbios del marqués de Santillana.⁴⁸ Con esta cala, pues, se han recorrido los hitos humanísticos en los géneros dialogados de estas letras: del burlesco debate de aspecto medievalizante, el *Libre de Fortuna e Prudència*, al diálogo clasicista, también de Metge, y por último a este coloquio renacentista.

Por otro lado, contamos con un trabajo filosófico-teológico sin paralelo en el volumen de referencia (Cortijo & Jiménez Calvente), no porque no exista en la literatura de la Corona de Castilla de esos siglos, sino porque no se ha enfocado allí. Este enfoque, sin embargo, es un buen ángulo de observación de los primerísimos síntomas de la introducción humanística. Josep Enric Rubio (“Salvar Aristòtil? La teologia davant la cultura pagana a la tardor medieval”) ahonda en el discurso teológico a la búsqueda de una pieza distintiva, que localiza en el tratamiento de los autores paganos, es decir acerca del tema de su posible salvación y el dictum *nulla salus extra Ecclesiam*. Tras un denso análisis de dos autores escolásticos enfrentados, san Vicent Ferrer y Felip de Malla, dos grandes figuras de la época, concluye que su postura difiere en la consideración que otorgan al saber mundano, al cual es favorable el segundo (“un precursor, un autor llençat cap al futur, que obri nous camins: els que condueixen cap a l’”humanisme cristià”). Pidiendo licencia para volver al gran humanista catalán Metge, observo que es lo mismo que hemos comentado que separa a Petrarca –quien condenó su propio *África*, dejándolo inacabado– de Metge, quien recuerda aquella condena del *Secretum*, parafraseando su final con intertextualidades ocultas, y deja encumbrada la obra petrarquesca sobre Aníbal y Escipión, cultivando además ese tipo de literatura.

En cuanto a Malla, recordamos que Rubio apuntó esta línea en 2004, en un estudio más amplio, en que reconociendo su punto de partida tomista apreciaba cómo para él la razón es un instrumento independiente de la fe o que en sus escritos predomina la

trata de varios humanistas aquí citados o estudiados en este volumen, además de Vives, por ejemplo, Joan Margarit, Jeroni Pau y Ferran Valentí.

⁴⁸ De manos de estos últimos recuérdese que el primer gran comentarista (en sentido humanista) de las letras hispanas, Hernán Núñez de Toledo, asociado a la casa del marqués de Santillana, a través del conde Tendilla, autor de la *Glosa* a las ‘Trecientas’ de Juan de Mena, así como de varias celebradas *annotationes* a autores clásicos como Séneca, Plinio o Pomponio Mela, es también autor del afamado y muy difundido *Refranes o proverbios en romance (Refranes de la lengua castellana)* (publicado póstumamente en Salamanca: Juan de Cánova, 1555), que contiene refranes en portugués, francés e italiano, seguido después en la misma vena por la labor de Erasmo en lo concerniente a adagios y refranes.

reflexión teológica sobre aspectos como la devoción, y que conciliaba la cultura cristiana y la clásica insertando a los paganos en el plan general de la historia de la salvación. En este sentido volveremos a destacar el paralelismo entre la labor de los autores catalanes mencionados y la de autores de la Castilla del 1400 como Hernán Núñez, que dedica su *Comentario* de Juan de Mena al repaso de numerosísimas autoridades cristianas y paganas en un intento de mostrar, entre otras cosas, la conjunción de ambos saberes en aras de la defensa de un humanismo de raíz cristiana en que la importancia no radica ahora en los teólogos que comentan la Biblia, sino en el texto bíblico (comentado por teólogos), provocando así un cambio radical de paradigma cultural (Cortijo & Weiss).

Cabría poner junto a esa fina observación sobre Malla que de este gran orador en catalán se conserva un buen conjunto de sermones en latín, y también que es uno de los quince biografiados por Pere Miquel Carbonell en su *De uiris illustribus catalanis* –escarceo en el género biográfico–. En aquel autor Rubio ve abierto el camino al humanismo cristiano; si bien, como apunta con gran lógica, ya lo inauguró en algunos aspectos Dante (“no està tan a prop [Malla] de Dant, malgrat que tots dos, a diferència del valencià [Ferrer], procuren salvar Aristòtil de l’infern”); al igual que precedía en otros –pero no en el tema de los clásicos precisamente– el enfoque luliano.

Aquí hacemos un inciso para observar que los autores a los que nos hemos referido –salvo Despuig– no suelen pisar o pisan apenas el siglo XVI, lo cual nos sitúa en ese espacio de tiempo anterior al que se suele considerar como debelador de la barbarie, es decir antes de Nebrija, cuyos desvelos se recuerdan también en aquella introducción de Cortijo & Jiménez Calvente. Las obras del gran renovador de la lexicografía se adaptaron pronto a la lengua catalana, las *Introductiones latinae* en 1497 y el *Lexicon*, gracias a Gabriel Busa, en 1507; supusieron no sólo una innovación en el campo de la lexicografía catalana, de alta utilidad para los estudios latinistas, sino también un precioso auxiliar de observación contrastiva de las lenguas hispánicas (Colon & Soberanas 1986).

Todo ello nos mantiene prácticamente en los orígenes o *il primo secolo dell’umanismo*, rememorando el título de Voigt. Época en la que tiene un papel fundamental la circulación de ideas a través de los viajes y las Universidades; es inevitable la referencia a Italia –como también hace nuestra introducción de referencia de Cortijo & Jiménez Calvente–, pero no hay que dejar de lado la apertura a Francia, pues su influjo era asimismo una vía de penetración cultural e intelectual, como anota también el trabajo aportado por Marco. Isabel de Riquer (1989) ha estudiado esta última influencia en el reinado del Ceremonioso, que se prolonga en el de su hijo Juan I, casado con doña Violante, hija de los duques de Bar (ver Cortijo 1998, 2001) y en cuyo cortejo nupcial parece que vino a Cataluña Jean d’Arras. Etapas muy madrugadoras, en las que se llega a percibir la sensibilidad helénica, no sólo patente en las traducciones del aragonés Fernández de Heredia, desde su núcleo en Aviñón, sino posteriormente en Sicilia, donde prendió pronto el estudio del griego en la

Universidad y el incipiente movimiento humanista (Batllori 1995);⁴⁹ sin derivarse de ello, sin embargo, un carácter humanista en el Maestre ni en aquel infante. Éste hereda de su padre la afición por los libros y la poesía, era un entusiasta de la historia y no sólo sabía latín, sino que hacía alardes de poder escribir en griego, como atestigua una carta de 1390;⁵⁰ el nexo de relaciones con la cultura helénica hasta la actualidad lo ha rastreado asimismo Joan Ribera, deteniéndose especialmente en Rubió i Lluch, precisamente quien primero hizo fijar la atención en el humanismo catalán.

Observan en aquella introducción Cortijo & Jiménez Calvente el vacío bibliográfico de estudios sobre esta primera etapa humanista. Lo cual es mucho más llamativo en estas letras, hecho acentuado en los últimos decenios por la polémica que lo ha desmentido. Éste puede ser uno de los principales desfases respecto a nuestro campo común del humanismo hispano, pues no podríamos dar una enumeración ni mucho menos semejante, en la que se relacionan varias páginas, de obras, proyectos, instituciones, etc. que trabajan estos temas; y eso, a pesar de haberse aludido allí a su carencia. Una relación resumida pero muy atenta del humanismo clásico en los países catalanes, como es la de Mayer, no amplía la época más reciente y data de 1993. Más generosa es la relación de Vilallonga (1996), pero no atiende a la producción en lengua vernácula, aunque la recojan los estudios que cita allí de Filología Clásica (así, en el *Boletín de Estudios sobre el Humanismo en España*, editado por Jenaro Costas & Leticia Carrasco). Sí, en cambio, y a partir de esta fecha aproximadamente, podríamos exponer la fuerza de la corriente negadora, que alcanza incluso a percibirse como un rechazo bastante generalizado a usar la expresión *mise en question* a la hora de tener que ser aplicada. Y debe de haber pocas publicaciones de estos últimos años que la incluyan en el título, pues aparte de Batllori y Rubió i Balaguer –y este volumen, claro está, a modo de gloriosa excepción–, salvo las de Butiñá (como en 2004, 2006), no hemos podido encontrarlas; hasta el punto que ha podido retraernos a veces de usarla el que pudiera parecer una pretensión de subirse al peldaño que habitan en solitario esos grandes eruditos.

⁴⁹ Cabe remitir a la *Revista de Lenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* 9 (2003), donde se hace reseña de los 19 volúmenes de la obra completa de este erudito (VV.AA.). Del volumen citado aquí se recogen aspectos poco trillados, como otro rasgo innovador de Heredia por concebir -antes que el cardenal Margarit- una visión histórica de España, es decir de la Hispania clásica previsigótica. Sobre la obra de Fernández de Heredia, resulta de interés mencionar que pueden de nuevo señalarse las concomitancias entre los ámbitos del humanismo catalán y castellano. La historia, en ambos, será sin duda uno de los campos de estudio donde más afán pongan los estudiosos, y en especial por la recuperación de los clásicos griegos (en especial Tucídides) y la escritura de obras de historia que sigan los postulados de la nueva *ars historica*, de base latina. Es la historia, para ambos, campo que permite el involucramiento, desde su carácter ejemplar, del sabio o letrado en los asuntos cívicos y de la *res publica*, así como repositoria de análisis morales desde los que promover una conducta práctica ética. Curiosamente, Hernán Núñez de Toledo, el comentarista de Juan de Mena ya mencionado en otras ocasiones, hará de Tucídides (en griego) uno de los autores más usados en su comentario.

⁵⁰ Dirigida a García Fernández de Heredia, sobrino del famoso Maestre de Rodas: “Después que vos sodes partido de nos havemos deprendido de letra greguescha, e assin quando nos hayamos descrivir si querredes scrivir nos en aquella que bien la entendremos” (Citado de Gil 1981, 195-96, n. 20).

En cuanto al caso particular del humanismo catalán, destaca Hauf (2006) el primer libro de Riquer, así titulado y aparecido en 1934.⁵¹ La negación actual, con tintes incluso belicistas de tipo muy generalizados en el propio ámbito filológico, a pesar del aire revisionista y de modernidad, fue calificada por Batllori como saboteadora (1995). De esta discusión científica⁵² –no coloquio o diálogo, pues no se han dado–, trata el trabajo de Miquel Marco, directa y también indirectamente, a través del recorrido de la interpretación del debate alegórico de Metge ya citado.

No hay que olvidar de todos modos el proceso de esta misma literatura, pues en las centurias inmediatas se dejó –materialmente en algunos casos, como el del *Curial*– de conocer o frecuentar aquellos logros; es decir, que en vez del prestigio alcanzaron el olvido (Butiña 2004). Pues desde el siglo XVI hay lamentos por la misma lengua, hecho que en la obra que estudia aquí Mª Àngels Massip, *Els col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* de Despuig, se apunta con precisión, perfilando que la queja no es en perjuicio de la lengua castellana sino por el desuso de la propia.⁵³

Y no dich que la castellana no sia gentil llengua y per tal tinguda, y també confesse que és necessari saber-la las personas principals, perquè és la espanyola que en tota Europa se coneix, però condemne y reprove lo ordinàriament parlar-la entre nosaltres, perquè de assò se pot seguir que poch a poch se lleve de rael de la pàtria y així parexeria ser per los castellans conquistada. (63)

Se acusa allí que esto ocurre en la misma Barcelona, por parte de los principales de Cataluña, recordando que en otros tiempos “no donaven lloch ad aquest abús los magnànims reys de Aragó” (ib.).

Sin embargo, si volvemos a las líneas anteriores, en la corona catalanoaragonesa se había alcanzado un cierto nivel –innegable al menos en una fase introductoria, además de ser bien sabido su empuje creador. Y si, a la búsqueda de las causas de tal vitalidad, recordamos nuestro comienzo, cabe preguntarse si, además de la obvia ascendencia de Dante –también presente en nuestra introducción de referencia (Cortijo & Jiménez Calvente 6)–, en esta lengua intervino la precedencia de Llull. Pues el filósofo mallorquín emplea el catalán para materias entonces desusadas, como las científicas y

⁵¹ *L'humanisme català (1388-1494)*, escrito, dice, “des d'un obligat diàleg interior amb dos destacats representants de la millor tradició cultural del nostre país: Antoni Rubió i Lluch i Jordi Rubió i Balaguer, ha esdevingut en certa manera un text programàtic que ha fomentat la posterior discussió sobre el sentit i / o la mateixa existència d'un tal humanisme, temàtica convertida en polèmica, molt present en els escrits del P. Miquel Batllori i de les col·legues Lola Badia i Júlia Butinyà” (352).

⁵² Me refiero a ella de soslayo en el tema sobre Bernat Metge del volumen relativo a la Edad Media del *Panorama crítico de la Literatura Catalana* (ed. Vicens Vives, en prensa).

⁵³ Según la autora esta obra se utiliza “per expressar les seves idees sobre una sèrie d'aspectes que van des del present, passat i futur de la seva ciutat fins a la situació política del moment, passant per fets puntuals de la història de Catalunya”.

las teológicas, así como la recomendación para la primera educación⁵⁴ por ser la lengua natural, al igual que propugna aprender las lenguas de los países a los que iban los predicadores, esforzándose por crear escuelas de estos idiomas. Le mueve para este estímulo el motivo de utilidad, o la efectividad incluso, según concreta en el *Libre del gentil e los tres savis*.⁵⁵ Criterios muy próximos al *Convivio*, donde se formula de una manera que será definitiva para el desarrollo y cultivo de estas lenguas:

E noi vedemo che in ciascuna cosa di sermone lo bene manifestare del concetto è piú amato e commendato: dunque è questa la prima sua bontà. [...] Ancora questo mio volgare fu introduttore di me nella via di scienza, ch'è ultima perfezione. (I, xii, xiii, 84, 87)

Llull, además, no se limita a recomendarlo sino que lo utiliza también para versificar, en escasos pero preciosos poemas, como el *Cant de Ramon y Lo desconhort*, adelantándose así en más de un siglo al primer poeta que empieza a despegar de la tradición provenzalizante, Jordi de Sant Jordi (Riquer & Badia 1984); a quien por cierto el marqués de Santillana hace que, en el poema *Coronación de Mossén Jordi*, Homero, Virgilio y Lucano le recomienden a Venus.

Sin embargo, es curioso observar que, frente al reconocimiento de Llull como creador de la lengua literaria catalana, gracias a cuya obra genial y sorprendente la lengua nace ya adulta (Nadal-Prats 1983), y a su defensa de la pluralidad lingüística natural, antepone en ocasiones el latín debido a la conveniencia universal de una lengua única, como “lo pus general llenguatge, e en llatí ha moltes paraules d'altres llenguatges, e en llatí són nostres llibres” (263), también en el *Blaquerna*. Ello deja claramente definido el papel que otorga a una y a otra lengua, captando las diferencias entre el plano práctico y el teórico; ahora bien, este latín no comporta las aspiraciones a las que nos estamos refiriendo propias del hábito clasicista.

Su uso y defensa del vernáculo son también distintos de autores como los de las novelas caballerescas, el *Curial* y el *Tirant*, quienes al emplearlo lo hacen ya como una lengua ennoblecida por el peso de la literatura que les precede y adiestrada en la base del latín, en el que el catalán se ha ensayado y forjado, sobre todo gracias a los funcionarios de la Cancillería, quienes la trabajaban con tesón en léxico y sintaxis. Por lo tanto, no escriben en catalán por motivos de audiencia, como podía haber hecho Llull, ni por un sentido de identidad –como afirmaba el cronista Ramón Muntaner–, ni por un reflejo

⁵⁴ Lo vemos en dos obras en catalán -lengua entonces impropia de este tipo de tratados pedagógicos (Nadal-Prats 1983)-, a través de la pre-novela del *Blaquerna*, que remite a la *Doctrina pueril*: “Quan Blanquerna hagué vuit anys, son pare Evast lo posà a estudi, e féu-li mostrar segons és contengut en lo llibre de *Doctrina pueril*, on és recontat que hom en lo principi deu anstrar a son fill en vulgar” (26).

⁵⁵ “Cada sciencia ha mester los vocables per los quals sia manifestada. E cor a-questa sciencia demostrativa sien mester vocables escurs e que los homens lecs no han en hus; e cor nos fassam aquest libre als homens lecs, per açó breument e ab plans vocables parlarem d'esta sciencia” (6). O sea que Llull emplea el vernáculo a fin de facilitar las cosas a sus lectores: los laicos.

natural, como podía ocurrir en las narraciones breves, sino con conciencia de que esta lengua vehicula un hecho cultural, o sea a fin de construir obras de elaboración artística.⁵⁶

Este giro profundo de la conciencia lingüística por parte de estos prosistas no es, sin embargo, exclusivo de ellos. Pues si vemos el mimo y consideración a la lengua vernácula en aquella primera novela, donde el autor se excusa, alegando sus razones, por usar el galicismo *cavallers errants*, Ausiàs March trabaja duramente en ella el verso a lo largo de toda su vida a fin de expresar conceptos alrededor del amor con sentido filosófico; conceptos profundos que no tardarán en ser recreados y asimilados por autores del Siglo de Oro español. A este poeta dedica aquí un trabajo Mª Teresa Gironés (“Ausiàs March i la reformulació del bé: de l’amor a la dona al bé diví”), desmenuzando –a través de su yo poético– la asunción de la doctrina teológica de santo Tomás de Aquino, predominante en su obra, en confluencia con la concepción teleológica de Aristóteles en la *Ética a Nicómaco*.⁵⁷ Versos los suyos que responden a un trabajo reflexivo, propios de una nueva noción de la poesía, en la que se trabajan conceptualmente y en profundidad temas de fuste teológico y filosófico, lo que antes era desusado. Por otro lado, Gironés, en un trabajo anterior (2004), considera a March precursor del humanismo catalán y hasta hispano por lo que podríamos denominar la fuerza del yo, atribuyendo su excelencia y originalidad a no ocultar sus problemas intelectuales y su dolor más íntimo.

Ahora bien, cabe preguntarse –decíamos poco antes– si está Llull una vez más en estos orígenes explicativos del uso del catalán, como se ha reconocido que lo está en el forjar la lengua y el catalán literario,⁵⁸ al igual que descienden de él varias ideas fundamentales para los humanistas que se recuperan en el Humanismo posterior, como la unidad de pensamiento o concordia ideológica, y la filosofía naturalista. Nadie va a pretender una filiación humanista en el filósofo que no comprendía cómo podían ser superiores los antiguos sin conocer el dogma, como se plantea en *Lo desconhort*; pero en él enraizan algunas tendencias desde los orígenes del humanismo (Butiñá 2006), así como está bien presente en círculos erasmistas de Barcelona o en los de Valencia, al igual que observa Ensenyat que se dio clasicismo y lulismo en las Baleares.⁵⁹ Figura que no puede extrañar que fuera entendida en un primer humanismo cuando a la vez

⁵⁶ Ideas procedentes de mi aportación al Proyecto de Investigación dirigido por Emma Martinell sobre la conciencia lingüística: *La conciencia lingüística en las letras catalanas de la Edad Media: del campo histórico y del filosófico a la ficción* (en Martinell & Cruz 79-134).

⁵⁷ “Ausiàs March volia fer de l’amor una virtut, una pràctica per viure virtuosament aconseguint el bé suprem que no era altre que l’amor perdurable. Ell parteix del fet que tots els homes desitgen la felicitat; i no dubta que el més alt bé concebible és la perfecció moral individual coronada per la felicitat que mereix: la veu lírica ausiasmarquiana buscarà la seua *eudaimonia* o felicitat particular a través del veritable amor.”

⁵⁸ A pesar de contarse, antes de las primeras obras lulianas (1272), con textos en catalán de considerable enjundia, como las crónicas (Nadal-Prats 1983).

⁵⁹ Como índices a explorar acerca del lulismo, he aquí su difusión en tierras castellanas, donde fue recuperado en la Universidad de Alcalá por Cisneros, o se hallan huellas como el *Libro de Gonzalo Morante*, réplica del *Libre del gentil e los tres savis* luliano, traducido al castellano en 1378 (Butiñá 1995).

tendrá una recepción entusiasta por humanistas europeos, como Nicolás de Cusa o – sin saberlo, pues lo bebe de Sibiuda- nada menos que Montaigne.

Quede, pues, la pregunta de si ha podido pesar en aquella inclinación por el uso del catalán la potente personalidad de Llull. En este volumen, no a causa del hecho lingüístico sino de hilos más profundos, como los recién citados, Julia Butiñá analiza un pasaje de *Lo somni* que –gracias a las sugerencias de dos latinistas y a la luz de Llull– se abre a una nueva comprensión, la cual incide en justificar las raíces lulianas por parte de humanistas tardíos. Ello puede pesar a favor del minucioso análisis que exige este gran diálogo,⁶⁰ así como de la observación comparatista requerida en múltiples direcciones dentro del panorama hispánico y en un contexto europeo.⁶¹ Así, sin ánimos de marcar distinciones hacia las varias manifestaciones del humanismo (ni hispánico ni europeo, en los cuales se encuadra obviamente el catalán), si el motivo de su temprana recepción lo pueden justificar las relaciones con Italia y Francia, sin descuidar la imbricación con el eje mediterráneo a través de Nápoles-Sicilia, tan vinculado a esta Corona, el de la efervescencia primera en lengua vulgar puede que haya que entenderlo gracias a Llull.

Al indispensable punto de encuentro de los humanistas, el círculo de los príncipes, nuestra introducción-referente de Cortijo & Calvente añadía el mecenazgo cortesano con un trabajo de Óscar Perea que se complementa bien con el aportado aquí por Francisco Calero⁶² sobre Vives, pues trata del colorido foco valenciano, donde alternaban las tres lenguas en poesía: latina, valenciana –es decir, catalana– y castellana. Si en las dos últimas ya habían iniciado su alternancia los Cancioneros, en los círculos valencianos va a surgir además el teatro profano, bien con sello castellano (*Seraphina* de Torres Naharro) bien incluso en la modalidad bilingüe (*La vesita* de Ferrandis d’Herèdia). También tiene una obra en la que algunos personajes hablan castellano (*El castell d’Emmaús*) Joan de Timoneda, curiosa figura como “autor bisagra”, en expresión de Joan Ribera (1998), y testimonio de los inicios del bascular hacia el castellano: en catalán sólo deja autos sacramentales, en la línea de la Contrarreforma, y el resto de su producción está en castellano. Le dedica aquí un trabajo José Romera (“El doble filo de la *imitatio*: la Patraña segunda de J. Timoneda”), quien hizo un descubrimiento que afecta especialmente al espacio de este volumen, ya que demuestra que el relato de *Griselda* de *El Patrañuelo* deriva directamente de Bernat Metge. Y precisamente con este referente de Vives/teatro se cierra así un círculo ya anticipado por Fernández de Heredia (historia y *Tucídides*), continuado con

⁶⁰ Y de su repercusión hacia la misma obra de Metge, por ejemplo hacia la *Apologia*, pues para esta autora, “si hem vist que, a *Lo somni*, rere el personatge de Bernat i de manera subterrània, dialoga amb Ramon Llull, és ben escaient que sigui ací Llull el seu interlocutor amb qui Bernat parli ara obertament, ja que es diu precisament Ramon”.

⁶¹ Referencia al título del máster EEES que coordina Butiñá en la UNED: *Literaturas hispánicas (catalana, gallega, vasca) en el contexto europeo*.

⁶² Los editores hemos optado por la inclusión de este artículo en el volumen, pues se suma de modo polémico a las discusiones de actualidad sobre la autoría y fecha de una obra capital como *El Lazarillo* y esperamos que con ello suscite un fructífero debate intelectual.

las construcciones narrativas novelísticas, las preocupaciones poéticas del yo humanista y ahora ultimado en el cancionero y el teatro con que se culminan la comunidad de intereses de los *humanismos* peninsulares.

Francisco Calero nos aporta un estudio controvertido (“La Literatura castellana en la Corona de Aragón: el caso de Luis Vives”) en que analiza el *Diálogo de las cosas acaecidas en Roma*, el *Diálogo de Mercurio y Carón*, el *Diálogo de doctrina christiana*, el *Diálogo de la lengua* y *Lazarillo de Tormes*, afirmando (en contra de numerosos críticos, pero en especial de Rosa Navarro para la última obra) la posible autoría de Vives para todas ellas. Se centra para ello en algunas notas centrales del valenciano, como su erasmismo, la necesidad de permanecer anónimo (“había defendido con anterioridad unas ideas imparciales sobre la política europea, y no le interesaba aparecer como defensor a ultranza de la actuación particular de Carlos V”), su maestría en el uso del diálogo, así como en indicios biográficos y estilísticos de diverso cuño y en la comparación de dichas obras con numerosas producciones del valenciano (*De ratione dicendi*, *De disciplinis*, *De Europae dissidiis*, etc.). En cualquier caso resalta en el artículo el carácter de maestro humanista de Vives, representante señero de dicho movimiento (en su segundo o tercer impulso vital), y no sólo en el contexto amplio del humanismo hispano, sino en el más amplio de una *res publica litterarum* de extensión europea. Todo esto, en suma, es indicativo de su obra entera, ese proyecto de anotación de autores clásicos y patristicos, su preocupación pedagógica, su participación en las discusiones sobre historia europea y, en especial, su teología humanista/erasmista, basada en “el principio de la concordia entre todos los cristianos” sin jerarquías ni distinciones (Coroleu).

Y no creemos que pueda parecer prolongación forzada esta figura cuando Vicent Josep Escartí nos ha aportado un trabajo (“Nota sobre la visión del mundo y la ideología cesarista en el Breve compendio de la Sphera de Martín Cortés, Sevilla 1545”) sobre una figura interesante por lo que tiene de novedosa y que es incluso posterior: Martín Cortés, cuya visión del mundo, en lo geográfico y científico, así como en su idea cesarista, es de claro corte humanístico. Ello confirma la afirmación de un gran historiador de esta Corona y de esta cultura, Jaume Vicens Vives, quien dice a propósito de la interacción de esta época en la Península: “Amb l’adveniment dels Trastàmars al tron d’Aragó aquestes relacions es multiplicaren en tots sentits. A més sorgí en el segle XV un fenomen que acabaria de lligar estretament aquestes noves fórmules de convivència hispànica: l’humanisme. El revifament de la consciència unitària des del doble punt de vista geogràfic i polític prengué sobre les cendres dels vells records, tant a Catalunya com a Castella” (235).

Y ello nos remite al punto importante que sustenta este volumen, la vigencia del humanismo temprano, dada su perdurabilidad. Es momento de volver al inicio, a Bernat Metge, quien detecta los síntomas primeros, entre ellos el antimisoginismo. Y sobre ello contamos con un trabajo de Helena Guzmán (“El viejo tema de la misoginia: ecos de Semónides en Bernat Metge”), que cierra el volumen con sorprendentes y sugerentes novedades, al observar que el guión temático central del

vituperio femenino se encuentra ya en el poeta griego. Ello le hace formular una sugerencia del máximo interés: el posible conocimiento de la antología de Estobeo en el siglo XIV, que le lleva a recordar finalmente a Fernández de Heredia, tan interesado por el mundo griego.

Por otro lado, mencionemos que estos trabajos se encuadran en el “Boletín de Estudios sobre el Humanismo en España” (editados por Jenaro Costas & Leticia Carrasco) o en las bases bibliográficas de González Rolán et alii (2004). En cuanto al catalán, el mismo marco de recepción de este monográfico desarma un principal argumento del ataque mencionado con anterioridad: el de ser una maniobra a fin de crear una historia nacional de Cataluña; o más aún, que se tratara de una batalla de nacionalismos modernos (Badia 1988).

Como hemos dicho, la naturaleza de esta parcela territorial ha sido mucho más ignorada que otras, y no puede siquiera compararse con la atención otorgada al humanismo francés, que suele entrar en visiones de conjunto, como la reciente de Hernández Miguel (2008). Así, si el inicio de los estudios del movimiento contó con gran empuje (los Rubió –padre e hijo– y Riquer), actualmente nutridas páginas de nuestro punto de referencia sobre la introducción del humanismo (Cortijo & Jiménez Calvente, Coroleu) nos producen a los pocos estudiosos de esta corriente en las letras catalanas una fuerte desazón por el retraso en que nos hallamos, y también porque es difícil hacer las cosas bien en solitario y sin contraste. Faltan estudios para la creación latina, así como está poco estudiada la cultura de los círculos cancillerescos y cortesanos de esta época; algunas excepciones, como el trabajo de Trench & Canellas (1988), que recoge desde el impacto de este fenómeno cultural al final del reinado de Joan II (1344-1479), muestran el posible defecto recién apuntado pues adolecen forzosamente de fallos de contenido –como alguna obra de creación considerada traducción–; pero hay que valorar el mérito de las recopilaciones, no sólo útiles sino necesarias a efectos de ordenación y aportación de datos. Además de ser de mucho interés en tanto en cuanto suelen contribuir a no confundir ambos movimientos, Humanismo y Renacimiento, como bien distinguen los títulos de Batllori y Rubió i Balaguer, puesto que la distinción es clarificadora y ofrece a cada movimiento lo que de suyo le corresponde.

Mientras tanto queda ese gran vacío por cubrir que afecta no sólo a aspectos generales o teóricos sino a puntos tan fascinantes e interdisciplinares como dilucidar si Metge confunde el *Fedro* y el *Fedón* a raíz de la confusión de Petrarca en unas glosas –ya que debió consultar manuscritos suyos en Aviñón, y con mayor probabilidad el que contiene ese lapsus, pues incluía el *De anima* de Casiodoro, que es una fuente de relevancia metgiana–; o si en ese pasaje en que está tratando de la inmortalidad la cita del primero le sirve para destacar o fundamentar –por la vía clasicista– el argumento de la justicia que se trata en aquella obra platónica, dado que –a través de Llull– es el argumento que él hace sobresalir como lo más fundado conforme a razón (Butiñá 2002a). Sea como fuere, admirando a ultranza a Petrarca, se atreve a corregirlo a menudo, al igual que sin conocer a Platón lo encumbra por encima de todos y sin

reverencialismos. Se podría decir que Metge, respecto al humanismo, supera todas las pruebas. Ahora bien, pese a haber sido secretario real, escribano y notario de la cancillería, Bernat Metge –que firmaba en latín *Bernardus Medici*– parece que no dominaba tan virtuosamente la lengua sabia como para hacer en esa lengua una obra como *Lo somni*.⁶³

El bagaje entrevisto no sólo confirma la entidad del movimiento en estas letras, sino que puede contribuir a borrar lo que a Rubió i Balaguer le parecía la tragedia de la literatura catalana antigua: que en esplendor no vivió más que esa primera etapa. Es algo confirmado por todos, pero de ahí no se deduce que esa producción fuera una preparación o anticipo interrumpido por no alcanzar la madurez, conclusión no sólo dramática sino incorrecta. Pues, a nuestro entender, hay que concebir y valorar el humanismo por sí mismo, como movimiento de transición⁶⁴ y con su peculiar mezcla de tránsito por la que se abre camino para responder a unas nuevas exigencias; por ello, hay que asumir, como valioso, en su justa medida pero con toda relevancia el humanismo de esta primera etapa de introducción, como ha asentado González Rolán por la vía bibliográfica para las literaturas hispánicas.

Evidentemente no era firme la cultura de los *studia humanitatis*, y no sabemos en qué medida se percató Metge de lo que estaba pendiente por hacer cuando accede a la *paideia clásica* por medio de san Agustín; pero en cualquier caso más meritorias son sus consecuciones si superaban la formación de su tiempo y resultaban afortunadas, fruto insólito, por tanto, en unas condiciones en las que no estaba asentado el sólido fundamento pedagógico que se solidificaría después. Por todo ello, si no se trata de desacralizar a unos, sí quizás de beatificar a otros.

La producción literaria de los núcleos de Barcelona, Nápoles y Valencia –no sólo torpes sino adversos a menudo a las innovaciones, como hemos visto, e insuficientes para cambiar de raíz el panorama hispánico–, no puede marginarse superficial ni mucho menos despectivamente; por lo que sería hartamente más positivo dedicarnos a intentar delimitar los tipos de humanismo, las relaciones y los momentos –indiquemos, a modo de ejemplo y no como modelo, el prehumanismo, humanismo y humanismo renacentista, respectivamente, para aquellos entornos urbanos– que insistir en negarlo o defenderlo. Nos remitimos de nuevo al modelo del volumen Cortijo & Jiménez Calvente.

⁶³ Comentario que hizo el profesor Batllori en el coloquio de un Seminario de Literatura comparada catalana y castellana en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona (2001), tras haber hablado Julia Butiñá sobre el *Griselda* (*Del "Griselda" català al castellà*, 2002c).

⁶⁴ Así, incluso en las obras que calificamos como muy puras, las de Metge y el *Curial*, el barcelonés se dedica en primer lugar a desbancar los géneros obsoletos y el segundo cree en la caballería, pues ése era un importante entorno laico que despertaba a la cultura.

Asimismo, contando con autores como Metge y el del *Curial* entre los precursores cuatrocentistas que no imitaban ni citaban en tenor de relumbrón, y teniendo en cuenta el conjunto de traducciones, obras y figuras –algunas de las cuales se han comentado aquí, sin haber tratado hitos como el tan conocido *Tirant-*, no es preciso que la renovación explote en el Renacimiento porque en estas letras de hecho ya había estallado. Y no hay regla que exija a las literaturas que fructifiquen en varios movimientos seguidos, pues cada una tiene sus momentos de eclosión; de modo que, habiendo sido preciada o autosuficiente antesala, no hay que reprocharle a este humanismo que no fuera semilla del próximo movimiento. Sin embargo, aunque esta literatura contrastivamente denote una fuerte bajada, parece ser hecho constatado por los estudios de los últimos tiempos que sí se mantuviera su influjo y hasta calidad en el subsiguiente renacer: he aquí la poesía, con Pere Serafí, que ya incorpora los avances petrarquescos, o la mística (*Spill de la vida religiosa*, de 1515, con versión castellana de 1535), o según el prototipo del género dialogado en la época, los *Col.loquis de la insigne ciutat de Tortosa* de Despuig, atendidos aquí. Este volumen mismo puede ser testimonio cuando no hemos hecho un corte tajante entre los escalones de las etapas humanísticas y renacentistas; escisión muy delicada, sobre todo al incluir las tres lenguas, dada la situación todavía precaria de los estudios al respecto y al hecho de que los *Siglos de Oro* no coinciden cronológicamente entre ellas.

En cuanto al cambio humanista en el poco más de siglo que va de 1380 a 1490 –el tiempo que afecta sobre todo a esta Corona–, parece quedar patente que no se reduce al esnobismo de los grandes y a la curiosidad de los intelectuales, sino de algo más profundo, de mayor envergadura y alcance. Podrá discutirse el mayor o menor número de *amateurs* comparativamente a las grandes figuras posteriores –que, de todos modos, pueden espigarse dentro del mismo ámbito, como ocurre con Vives–; pero no debería verse en estos autores un simple barniz chillón de clasicismo (Rico), puesto que algunos asimilaron plenamente lo engendrado en Italia, y en otros se aprecia una original tonalidad de la Antigüedad captada a través de los trecentistas italianos, pero en todos una fuerte y sentida aspiración de *imitatio* y *assimilatio*.

Esta comunidad lingüística y literaria hispánica fue de la mano en el lento y complejo trasvase de una época a otra, lo expresara en una u otra de sus tres lenguas, al igual que en Europa. Y las mentalidades no fueron siempre a su ritmo, como tampoco en las otras literaturas europeas, así como sucede en la mayoría de movimientos culturales. No cambió el panorama, evidentemente, pero esta re-introducción de las letras clásicas en nuestra Península implicó un proceso que repercutió muy positivamente en la literatura romance –como se indica también en Cortijo & Jiménez Calvente–, y en parte también en la sociedad; al fin y al cabo, de un modo similar a como iba a ocurrir en el Renacimiento español.⁶⁵ Por lo que, aun

⁶⁵ “La frecuentación de las letras clásicas dejó amplias huellas en la literatura romance: unas huellas que hicieron más notoria la afinidad entre ambas, dando por ende a la más joven una dignidad y un relieve inéditos y refinando el gusto de los nuevos públicos” (Rico 531).

considerando que –según un parecer muy exigente o restrictivo– fuera sólo un apunte inicial, digno de estima pero muy olvidado; o bien incluso juzgando demérito que la literatura catalana no continuase a la altura de otras, que fueron ascendiendo progresivamente durante el período siguiente –el del Renacimiento–, mayor motivo habría para el rescate de este Humanismo.

Obres citades, Works cited, Obras citadas

- Badia, Lola. “L’*humanisme català*: formació i crisi d’un concepte historiogràfic. Sobre l’Edat Mitjana, el Renaixement, l’humanisme i la fascinació de les etiquetes historiogràfiques.” Ed. Lola Badia. *De Bernat Metge a Roís de Corella*. Barcelona: Quaderns Crema, 1988: 13-50.
- Badia i Margarit, Antoni M. *Les Regles d’esquivar vocables i “la qüestió de la llengua”*. “Biblioteca Filològica” XXXVIII. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 1999.
- Batllori, Miquel. *Obra completa. V. De l’Humanisme i del Renaixement*. Valencia: Tres i Quatre. 1995.
- Beccadelli, Antonio. Trad. Jordi de Centelles. Ed. Eulàlia Duran. *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*. “Els Nostres Clàssics” 129. Barcelona: Barcino. 1990.
- Butiñá, Julia. “Acerca del lulismo castellano.” *A Distancia*. UNED, 1995: 51-54.
- . *En los orígenes del Humanismo: Bernat Metge*. Madrid: UNED, 2002a. Impreso. <http://www.uned.es/031282/web_despensa/despensa_julia.htm>.
- . “El plurilingüismo de las letras catalanas.” *Revista de Filología Románica* 19 (2002b): 193-212.
- . *Del “Griselda” català al castellà*. “Series Minor” 7. Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 2002c. Impreso. <http://www.uned.es/031282/web_despensa/despensa_julia.htm>.
- . “Sobre el Humanismo catalán y las periodizaciones.” *Revista de Lenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* 9 (2004): 251-78.
- . “Sobre els orígens de la novel·la.” *Revista de Lenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* 10 (2005): 25-42.
- . *Detrás de los orígenes del Humanismo: Ramón Llull*. Madrid: UNED, 2006. <http://www.uned.es/031282/web_despensa/despensa_julia.htm>.
- , ed. Bernat Metge. *Lo somni. El sueño*. Madrid: Atenea, 2007a.
- . “Metge, buen traductor de Séneca.” Ed. Roxana Recio. *Vertere* 9. *Herméneus. Traducción y Humanismo: Panorama de un desarrollo cultural*. Soria: Diputación de Soria, 2007. 47-62.
- Colon, Germà, & Amadeu J. Soberanas. *Panorama de la lexicografía catalana*. “Biblioteca Universitària” 7. Barcelona: Enciclopèdia Catalana. 1985.
- Conde, Matilde. “Un análisis de la historiografía renacentista del siglo XV en la Corona de Aragón.” *Revista de Lenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* 4 (1996): 249-76.
- Coroleu, Alejandro. “Humanismo en España.” Ed. J. Krayer. *Introducción al Humanismo del Renacimiento*. Madrid: Cambridge University Press, 1998. 295-330.
- Cortijo Ocaña, Antonio. *La evolución genérica de la ficción sentimental*. Londres: Tamesis, 2001.

- . "Women's Role in the Creation of Literature and the End of the Fourteenth Century and Beginning of the Fifteenth Century." *La Corónica* 27.1 (1998): 7-20.
- Cortijo Ocaña, Antonio, & Jiménez Calvente, Teresa. "Humanismo español latino: breve nota introductoria." *La Corónica* 37.1 (2008): 5-25.
- Cortijo Ocaña, Antonio, & Julian Weiss. "El "Sermón de la *Sagrada Escritura*" de (Pseudo) Agustín y la versión romance de Hernán Núñez: Notas sobre el humanismo cristiano del primer renacimiento." *La Corónica* 37.1 (2008): 145-74.
- Costas, Jenaro, & Leticia Carrasco. *Boletín de Estudios sobre el Humanismo en España* 1-3 (1998-2002).
- Dante Alighieri. Eds. Cesare Vasoli & Domenico de Robertis. *Opere minori*. "La Letteratura Italiana. Storia e testi" 5. Milán. Nápoles: R. Ricciardi, 1979. I/2.
- Despuig, Cristòfor. Ed. Eulàlia Duran. *Los Col.loquis de la insigne vila de Tortosa*. Barcelona: Curial. 1981.
- Ferrando, Antoni, ed. *Curial e Güelfa*. Toulouse: Anacharsis. 2007.
- Fontán, Antonio. *Príncipes y humanistas. Nebrija, Erasmo, Maquiavelo, Moro, Vives*. Madrid: Marcial Pons. 2008.
- Gil Fernández, Luis. *Panorama social del humanismo español (1500-1800)*. Madrid: Alhambra, 1981.
- Gironés, Mª Teresa. *La poesía: Ausiàs March*. Portal virtual de Humanidades Excellence. 2004. <<http://www.liceus.com/cgi-bin/aco/lit/04/0100.asp>>.
- González Rolán, Tomás, Pilar Saquero, & Antonio López Fonseca. *La tradición clásica en España (siglos XIII-XV). Bases conceptuales y bibliográficas*, "Anejos de TEMPUS" 4. Madrid: Ediciones Clásicas, 2002.
- Hauf, Albert. "Profetisme, cultura literària i espiritualitat en la València del segle XV: d'Eiximenis i sant Vicent Ferrer a Savonarola, passant pel *Tirant lo Blanc*." *Xàtiva, els Borja: una projecció europea*. Játiva: Ayuntamiento de Játiva, 1995. I, 101-38.
- . "L'homenot Martí de Riquer. Un savi cavaller de les nostres lletres." *Estudis Romànics* XXVIII (2006): 351-64.
- Hernández Miguel, Luis Alfonso. *La tradición clásica. La transmisión de las literaturas griega y latina antiguas y su recepción en las lenguas vernáculas occidentales*. Madrid: Liceus, 2008.
- Jiménez Calvente, Teresa. "Los humanistas y sus herramientas filológicas: de polianteas, florilegios y otros útiles similares." *La Corónica* 37.1 (2008): 217-44.
- Llull, Ramon. *Llibre d'Evast e Blanquerna*, M.P.Gallofré (ed.), "MOLC" 82. Barcelona: Ed. 62, 1982.
- . *Llibre del gentil e dels tres savis*. Ed. Antoni Bonner. "Nova Edició de les Obres de Ramon Llull." II, Palma de Mallorca: Patronat Ramon Llull. 1993.

- Martinell, Emma & Mar Cruz, eds. *La conciencia lingüística en Europa. Testimonios de situaciones de convivencia de lenguas (ss. XII-XVIII)*. Barcelona: PPU, 1996.
- Mayer, Marc, “Per a una aproximació succincta a l’humanisme clàssic als Països Catalans.” *Annals de l’ Institut d’Estudis Gironins* 32 (1993): 187-96.
- Miguel, Jerónimo. *La corte napolitana del Magnánimo. Jordi de Sant Jordi*. Portal virtual de Humanidades E-excellence. 2004. <<http://www.liceus.com/cgi-bin/aco/lit/04/0100.asp>>.
- Nadal, Josep M., & Modest Prats. *Història de la Llengua Catalana, I*. Barcelona: Ed. 62, 1983.
- Núñez de Toledo, Hernán. Eds. Louis Combet, Julia Sevilla Muñoz, Germán Conde Tarrío, & Josep Guia y Marín. *Refranes o Proverbios en romance*. Madrid: Guillermo Blázquez, 2001.
- Perea Rodríguez, Óscar. “El humanismo áulico valenciano del temprano quinientos: En los límites canónicos del humanismo hispano.” *La Corónica* 37.1 (2008): 245-72.
- Ribera, Joan. “Lectura narratològica de *Valter e Griselda* de Bernat Metge.” *Tipología de las formas narrativas breves románicas medievales*. Granada: Universitat de Granada 1998, 185-208.
- . “Presencia de los Balcanes en la cultura catalana.” *Revista de Filología Románica* 16 (1999): 85-93.
- Rico, Francisco. “Esbozo del Humanismo español.” *Studi Francesi* 51.3 (2007): 526-31.
- Riquer, Isabel de. “La literatura francesa en la Corona de Aragón en el reinado de Pedro el Ceremonioso (1336-1387).” Ed. Francisco Lafarga. *Imágenes de Francia en las letras hispánicas*. Barcelona: PPU. 1989. 115-26.
- Riquer, Martín de. *L’Humanisme català*. “Els Nostres Clàssics” 105. Barcelona: Barcino, 1934.
- , ed. *Obras de Bernat Metge*. Barcelona: Universidad de Barcelona. 1959.
- . “Medievalismo y humanismo en la Corona de Aragón a fines del siglo XIV.” *La Corona de Aragón en el siglo XIV. Actas del VIII congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Valencia: Caja de Ahorros y Monte de Piedad, 1969. II/1, 211-35.
- Riquer, Martí de, & Lola Badia, eds. Jordi de Sant Jordi. *Les poesies de Jordi de Sant Jordi*. València: Tres i Quatre. 1984.
- Rubio, Josep Enric. *La literatura doctrinal y de espiritualidad*. Portal virtual de Humanidades E-excellence. 2004. <<http://www.liceus.com/cgi-bin/aco/lit/04/0100.asp>>.
- Rubió i Balaguer, Jordi. “Humanisme i Renaixement.” *La Corona de Aragón en el siglo XIV. Actas del VIII congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Valencia: Caja de Ahorros y Monte de Piedad, 1973. III/2, 9-36.

- . *Obres de Jordi Rubió i Balaguer, VIII. Humanisme i Renaixement*. “Biblioteca Abat Oliba” 86. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1990.
- Rubió i Lluch, Antoni. *El Renacimiento clásico en la literatura catalana*. Barcelona: Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 1889.
- Ruiz Calonja, Joan. “Valor literario de los preámbulos de la Cancillería Real.” *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 26 (1954-56): 205-34.
- . “Anotacions sobre l’Humanisme.” *Estudis Romànics* 11 (1962): 1-10.
- Tate, R. B. *Joan Margarit, cardenal i bisbe de Girona*. Barcelona: Curial, 1976.
- Trench, Josep, & A. Canellas. “La cultura dels escribes i notaris de la Corona d’Aragó (1344-1479).” *Caplletra* 5 (1988): 5-38.
- Vicens Vives, Jaume. *Els Trastàmars (segle XV)*. Barcelona: Vicens Vives, 1983.
- Vilallonga, Mariàngela. “Estudios sobre literatura neolatina cuatrocentista en Catalunya.” *Roma nel Rinascimento*, 1996, 80-92.
- Voigt, G. Trad. y ed. Valbusa Arricchita. *Il Risorgimento dell'antichità classica, ovvero il primo secolo dell'Umanesimo*. Florencia: Sansoni, 1988-90.
- VVAA. “La obra del profesor Batllori.” *Revista de Lenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* 9 (2003): 37-248.